

+ A + J + A + L + O + O +
A + J + A + K + I + R + I

MÄRTS + APRILL

1 9 4 1

S I S U.

P. T a r v e l: Friedrich Engels ajaloolasena (järg)	69
A. S o o m: Rootsi sõduri näjalaul XVII sajandist	82
A. L i e b m a n n: Juut-kantonistide probleem tsaari-Venemaal ja Eestis	87
L. L e e s m e n t: Ametliku rõugepaneku algusest Eestis	97
Arvustused	100
Varia	110

„Ajaloo Ajakiri“ ilmub 6 korda aastas. Toimetuse aadress: ENSV Riigi
Keskarhiivi Tartu Osakond, tel. 25-78. Vastutava toimetaja H. Rebase
telefon kodus 35-18.

A J A L O O

A J A K I R I

1941

Riigiraamatukogu

Nr. 2

N° 59874

sf 4939

Friedrich Engels ajaloolasena.

II.

Materialistliku ajalookäsituse üksikuid elemente esineb alates Prantsuse kodanlikust revolutsioonist sporaadiliselt mitmelgi uurijal, kes tegelesid Euroopa ajaloolise arengu üldise arengukäigu vaatlemisega. Barnave, Prantsuse revolutsiooni aegse Asutava Kogu üks parimaid kõnemehi, koostas, enne oma varast surma giljotiinil 1793. a., teose „*Introduction à la Révolution française*“ (ilmunud posthuumselt a. 1845), milles ta Prantsuse revolutsiooni põhjuste selgitamisel avaldab ajaloolisele materialismile lähenevaid seisukohti. Ta väidab, et poliitilistel revolutsioonidel olevat sügavamad põhjused, mis on seotud asjade loomusega ja avaldavad ajalookäigus alatist, pidevat mõju; need olevat vastavais ühiskonnis töö ja omandi alusel tekkivad vahekorrad inimeste vahel. Ürgses ühiskonnas on eraomand inimsele peaaegu tundmata, mille tagajärjel primitiivse inimese poliitiliste institutsioonide alged ei toetu veel otseselt omanduslikele suhetele. Kui aga inimesed rahvaarvu kasvamise ja endi tarvete rohkenemise tagajärjel siirduvad rändlevalt eluviisilt paiksale ja hakkavad suuremal määral tegelema põlluharimisega, muutub maa aja jooksul üksikisikute eraomandiks. Omandiõigus muutub järjest kõikehaaravamaks ja avaldab siitpeale üha suuremat mõju võimu jagunemisele ühiskonnas. Sellest ongi tingitud suurmaaomandusliku aristokraatia erakordne poliitiline mõjuvõim agraarseis ühiskonnis. Alles linnalise asustuse tekkimine kaubanduse ja tööstuse arengu tagajärjel vabastab teatavad ühiskondlikud elemendid feodaalsete magnaatide võimu alt: „kui teataval rahval arenevad tehnilised teadmised ja kaubandus, kui tänu neile töötaval rahvaklassil tekib uus rikkastumise allikas, siis valmib revolutsioon ka poliitilistes seadustes; uus rikkuse jagunemine põhjustab uue võimu jagunemise; nagu maa omamine kasvatas suureks aristokraatia, nii viib industriaalne omand rahva võimutsemise juurde, rahvas saavutab vabaduse ja... hakkab avaldama mõju asjade käigule“. Paratamatu areng asendab aad-

like oligarhia kodanliku demokraatiaga. Nii toimuvatki Prantsusmaal, mille poliitiline revolutsioon moodustavat vaid pikema aja kestel teostunud majandusliku revolutsiooni küpse vilja⁹.

Samasuguseid seisukohti majandusliku momendi osatähtsuse kohta ühiskondlikus arengus avaldasid XIX sajandi alguses prantsuse utopist Saint-Simon ja tema õpilane Bazard. Süsteemilt ja kapriislikult paberile visatud tõis on Saint-Simon avaldanud järgmisi vaateid. Tema käsituse järgi viivat inimkonda edasi kaks jõudu — teadmiste kasvamine ja muutused majanduslikes suhteis. Ühiskondlikud ja majanduslikud tegurid omavad inimkonna arengus hoopis suuremat osatähtsust kui poliitilised, sest ühiskondliku korra aluseks pole poliitilised eluvormid, vaid omanduslikud suhted. Saint-Simoni järgi on seadus, mis määrab kindlaks omandi vormid teatavas ühiskonnas, hoopis tähtsam kui kõik seadused poliitilise režiimi kohta. Omandivormide muutumine põhjustab olulised muutused terves sotsiaalpoliitilises korras. Omandi suhtes jaguneb ühiskond mitmeks vastupidiste huvidega klassiks, kelle omavaheline võitlus moodustavat tähtsaima ajaloolise nähtuse. Seega pole klassivõitlus midagi sekundaarset ja juhuslikku, vaid ta on ühiskonna klassise koostise seaduspärane tagajärg. Lähtudes neist põhivaateist, esitas Bazard teoses „*Exposition de la doctrine Saint-Simonienne*“ (I—II, 1828—30) ühtlase sotsialistliku süsteemi, kus ta annab üldpildi kogu inimkonna arenemiskäigu kohta. Ta näitab, kuidas klassiühiskonnis ühed ühiskonnakihid on ikka ekspluateerinud teisi, kusjuures ekspluateerimise vormid aja jooksul muutuvad: orjusele järgneb pärisorjus, viimasele vaba palgatöö, mil töötavad klassid saavutavad juriidiliselt vaba isiku õigused, kuid tootmisvahendite mitteomamise tõttu peavad leppima kapitalistide-tööandjate poolt ettekirjutatud raskete töötamistingimustega. Alles kindlale kavamajandusele rajatud sotsialistlik kord, kus kellelgi pole võimalik elada tööta, teeb lõpu inimese ekspluateerimisele inimese poolt ja rajab uue harmoonilise, orgaanilise ajajärgu¹⁰.

Ka teisel prantsuse utopistlikul sotsialistil Fourier'l, kelle teostesse Engels süvenes nooreas suure innuga, kavatsedes neid ise saksa keelde tõlkida, esineb sellelaadilisi vaatekohti inimkonna arenemiskäigu kohta. Inimkond, nagu iga teine elav organism, elavat üle lapsepõlve, küpsuse ja vanuse ajajärgu. Praegu ei olevat ta veel isegi lapseeast välja jõudnud. See esimene arenemisperiod koosnevat seitsmest eri faasist. Esimesel, nn. edenismi faasil, puudunud maaomand täielikult ja inimeste vahel valitsenud seetõttu sõbralik, ven-

⁹ Jean Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, I, 2. trükk, Pariis 1922, lk. 119—130. I. L. Popov-Lenski, *Barnav i materialistitšeskoje ponimanije istorii*, Moskva 1924.

¹⁰ W. Spühler, *Lehre und Leben von Saint-Amand Bazard*, Zürich 1926.

nalik suhtlemine. Selles faasis asuvat nüüdisajal mõned Polüneesia rahvad. Teisel, metsikuse, faasil läinud ürgne kokkukõla kaotsi ja alganud tülid ning relvastatud võitlused eri suguharude vahel ja naiste orjastamine meeste poolt. Järgnevail, patriarhaadi ja barbaarsuse, ajastuil leiutanud inimesed adra ja siirdunud küttimiselt ja kalastuselt põlluharimisele; sellega seoses tekkinud maaeraomand, mis toonud kaasa paiksa eluviisi. Maaomanikud saavutanud esivõimu ja alistanud mõõga abil endile töötavad rahvaklassid. Nii tekkinud riik, mille varal suurmaaomanikud orjastanud ülejäänud rahvastikku; ühes sellega omandanud suure mõju preestrid, kes hakanud esimestena tegelema ka teadusega. Vähehaaval vabanenud teadused vaimulike mõju alt ja muutunud elu edasiviivaks teguriks. Teaduste areng tõstis inimkonna järgniste faasi, tsivilisatsiooni ajajärku, kus ta viibivat praegugi. Sel ajastul saavutavad naised vabama olukorra, orjus ja pärisorjus asenduvad vaba palgatööga; tekib suurtööstus, mis tehnika edusammude tagajärjel toetub teaduspärasemale alusele kui teised senised tootmisviisid. Kuid tsivilisatsiooni ajastu majanduskord raiskab oma organiseerimatuse tõttu suurema osa tootlikke jõude täiesti kasutult, ei suuda hüviste tootmist ja jaotamist korraldada üldsuse huvides ja teeb töötamise inimestele vastumeelseks koormaks. Seetõttu tuleb inimkonnal oma hüveolu kindlustamiseks luua uus ideaalsem kord, mille ta saavutab oma arengu järgnevais faasis — garantismi ja assotsiatsiooni perioodil¹¹.

Seega leidub utopistlike sotsialistide teis rida ideid inimkonna senise arenemiskäigu kohta ja tabavaid kriitilisi märkusi kapitalistliku ajastu pahemustest. Kuid üldiselt oli ajalooline vaatlemisviis utopistidel veel piiratud ja lünklik; seetõttu ei suutnud nad esitada ühtlast ja terviklikku teooriat inimkonna senisest arenemiskäigust, ei saanud vajaliku sügavusega aru palgatöö olemusest kapitalistlikul ajastul ega osanud näha proletariaadis seda ühiskondlikku jõudu, kes viib sotsialismi võidule. Nii jäi nende ajalookäsitus paratamatult poolikuks, viimistlematuks ja mitmes suhtes sisemiselt vastuoluliseks. Ta moodustab vaid teatava baasi, mil Marxil ja Engelsil tuli edasi ehitada ja seega sotsialismi teoreetiline käsitlus katuse alla viia.

Mõningaid sobivaid elemente leidsid Marx ja Engels materialistliku ajalookäsituse arendamisel ka mõnede kodanlike ajaloolaste teis. Ses suhtes tulevad esijoones arvesse prantsuse ajaloolased restaurationi ajast, mil liberaalne kodanlus pidas visa võitlust võimu pärast *ancien régime*'i taastamist taotleva aadlioligarhia vastu. Selles poliitilises võitluses otsisid kodanlikud kihid oma püüdeile ajaloolist sanktsiooni, kasutades seejuures ka ajaloo uurimise saavutisi peale-tungi- või endakaitse relvana. Feodaalse aristokraatia huve kaits-

¹¹ H. Bourgin, Fourier, Pariis 1905. Fr. Muckle, Die grossen Sozialisten I, 4. trükk, Leipzig ja Berliin 1920.

vad reaktsioonilised ajaloolased, näit. Montlosier, arendasid edasi XVIII sajandi algupoole autori Boulainvilliers' teesi, mille järgi prantsuse aadel põlvnevat Gallia vallutajaist — frankidest, prantsuse kodanlus aga frankide poolt alistatud ja pärisorjastatud gallo-romaani rahvastikust. Prantsuse kodanlike kihtide kui aristokraatia endiste orjade nõudlused osavõtu kohta poliitilisest võimust tunnistati reaktsiooniliste ajaloolaste poolt alusetuiks, isegi naeruväärseiks. Seevastu väitsid kodanluse asja eest võitlevad ajaloolased — Thierry, Guizot jt. — et Prantsusmaa rikkuse ja vägevuse loojad olevatki feodaalide poolt põlatud ja alahinnatud kodanlikud kihid. Liberaalsete ajaloolaste käsituses Prantsuse ajalooline areng moodustavat poliitilist vabadust taotleva kolmanda seisuse võitluse feodaalse aadli ja selle huve teeniva absoluutse monarhia vastu. „Prantsusmaal on vaid kaks rahvaklassi; mõlemad seisavad üksteise vastu ja kõigjal on pärgamendimehed (s. t. feodaalne aadel) relvastunud võitluseks industria-meestega (s. t. kodanlusega)“ (Thierry).

Nii harjuti prantsuse ajalooteaduses vaatlema mineviku nähtusi klassivõitluse seisukohast. Thierry rõhutas, et poliitilised institutsioonid olevat tingitud ühiskonna struktuurist, eriti varanduslikest suhteist, mis moodustavad klasside võitluse aluspinna. Poliitilise võitluse määravate momentidena esinevad eri klasside positiivsed huvid, kuna kõik muu moodustavat vaid välispinna või lihtsa ajendi. Samu vaateid arendab ka Guizot Prantsuse ja Euroopa tsivilisatsiooni ajaloole pühendatud uurimustes ja XVII sajandi Inglise kodanliku revolutsiooni ajaloos. Prantsuse revolutsioonis näevad restauratsiooni aja liberaalsed ajaloolased pealahingut feodaalide ja kodanluse vahel. Säärasest seisukohast on kirjutatud selle revolutsiooni esimesed teaduspärased käsitlused Mignet' ja Thiers'i tööde näol. Mignet' järgi juurduvad revolutsiooni põhjused ühiskondlike klasside erinevais materiaalseis huvides¹².

Mignet' arvates olevat Prantsuse revolutsioon taotelnud kaht eesmärki — vabu poliitilisi asutisi ja tsivilisatsiooni arengut, kusjuures ta tsivilisatsiooni all mõistab materiaalse kultuuri, majandusliku hüveolu teatavat astet. Revolutsiooni esipoolel olevat domineerinud vabaduspüüded, kuna hiljemini, jakobiinide langemise järel, tõusnud esikohale majandusliku hüveolu kindlustamisele suunatud taotlused. Mignet'd huvitab Prantsuse revolutsioonis kõige pealt kodanluse (*la classe moyenne*; termin *bourgeoisie* tuli üldisemalt tarvitusele alles hiljemini, 1840-ndail aastail) tegutsemine. Ta eristab kodanlikku revolutsiooni (Asutava Kogu ja Legislatiivi aeg), mil valgustatud keskklassi juhatusel olevat loodud palju väärtuslikku ja positiivset, jakobiinide poolt juhitud laiade rahvahulkade revolutsioonist (Rahvus-

¹² O. A. Vainstein, *Istoriografia srednih vekov, Moskva-Leningrad 1940, lk. 179 jj.* P. Treiberg, *Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade, Ajalooline Ajakiri 1925.*

konvendi periood kuni 9. termidoorini), mil tõusnud esikohale hari-
matud massid — *la multitude*, kel ei olevat olnud *ni les lumières ni
les moeurs*. Nende võimutsemine moodustanud rahutu ja verise
surveaja, täieliku omavoli süsteemi, mis õnneks olnud vaid mööduva
tähtsusega väike episood. Klasside vahelisi võitlusi seletab Mig-
net võimutsemise tungiga, mis olevat eriti omane „inimese loomusele“.
Ta ei saa veel aru tootlikest jõududest kui omanduslike ja õiguslike
vahakordade alusest ja peamisest sisust. Seetõttu jääb ta ajalookäsitus
ikkagi idealistlikuks ega oska siduda klasside olemasolu ja püüdeid
teatavate, ajaloo käigu kestel tootlike jõudude tegevuse alusel kujun-
nenud tootmisviisidega. Samasugune vastuoluline poolikus ja lõpule-
viimatus on omane ka teistegi restauratsiooni aja suurte ajaloolaste
ajalookäsitusele. Hoolimata oma idealistlikust piiratusest viisid nad
ajalookäigu õigete põhitegurite selgitamist siiski tähtsal määral edasi
ja aitasid seega tasandada teed Marxile ja Engelsile materialistliku
ajalookäsituse lõplikul väljakujundamisel.

Seega oli rida aatlejaid alates XVIII saj. lõpust jõudnud üha kind-
lamale veendumusele, et majanduslik moment moodustab tähtsaima
teguri inimkonna üldises arenemiskäigus. Siiski ei olnud ükski mai-
nitud uurijaist osanud vajaliku selgusega näha kõigi ühiskondlike
suhete juuri materiaalse tootmise arengus ega vabaneda idealistlike
konseptsioonide igandeist ajalookäigu tõlgendamisel. Siin oli Marxil
ja Engelsil teostada veel suur ajalooline ülesanne. Kasutades oma
eelkäijailt saadud väärtuslikke tähelepanekuid ja vihjeid löid nad
esmakordselt tervikliku, sisemiselt kooskõlalise teooria, mis näitab
raudse loogikaga, kuidas inimühiskondade tootlike jõudude arene-
nemise ja kasvamise tagajärjel teatavaist ühiskondlikest kordadest
välja kasvavad uued, oma arenemisastmelt kõrgemad ühiskondlikud
formatsioonid.

Alates 1845. aastast elasid Marx ja Engels Brüsselis, töötades
tihedaimas isiklikus suhtlemises oma süsteemi viimistlemisel. Engels
oli äsja avaldanud teose Inglise töötavate kihtide seisundi kohta (sel-
lest alamal) ja kogus materjale ulatusliku teose koostamiseks Inglise
sotsiaalajaloo üle. Marx süvenes järjest suurema innuga majandus-
teaduse probleemidesse ja valmistas ette teost „Poliitika ja poliitilise
ökonoomia kriitika“, mille avaldamise kohta isegi sõlmis lepingu
ühe saksa kirjastajaga. Mõnesuguseil põhjusil jäid need tööd siiski
lõpule viimata. Samal ajal arendasid Marx ja Engels hoogsat tege-
vust revolutsiooniliste proletaarlike jõudude kogumisel ja koondami-
sel, tehes ettevalmistusi kommunistliku partei loomiseks. Selleks
tuli neil kindlamini fikseerida oma uue maailmavaate põhialused ja
täpsamini eraldada oma uus teooria seniseist ideoloogilistest suunda-
dest¹³.

¹³ D. I. Rosenberg, *Istoriija politšeskoi ekonomii I*, Moskva 1940,
lk. 379 j.

Saksa filosoofilise idealismi mõjude alt vabanemisel olid Marx ja Engels teatavat tuge leidnud Ludwig Feuerbachi materialistlikult süsteemilt. Nüüd ei suutnud neid enam rahuldada Feuerbachi abstraktne humanism ja vaatlev, spekulatiivne materialism. 1845. a. Brüsselis paberile visatud „Teesides Feuerbachi üle“, mille Engels hiljemini, a. 1888, välja andis lisandina oma tööle Feuerbachi kohta, esineb juba täielik lahkulöömine Feuerbachist ja leidub (Engelsi sõnade järgi) „*der geniale Keim der neuen Weltanschauung*“¹⁴. Siin heidab Marx Feuerbachile ette, et see vaatlevat inimest abstraktselt, eraldatuna ajaloolisest arenemiskäigust, kui teatavat üldist liiki või tüüpi; ta unustavat, et tema poolt analüüsitud abstraktne inimene „*in Wirklichkeit einer bestimmten Gesellschaftsform angehört*“. Tõeliselt on — väidab Marx — ühiskondlik elu olulisel määral praktilises iseloomuga: kõik müsteeriumid, mis juhivad teooria müstitsismi eksiteedele, leiavad oma ratsionaalse lahenduse inimeste praktilises tegutsemises ja selle praktika mõistmises. Filosoofid on maailma ainult mitmel erineval viisil tõlgendanud, kuid asi seisab selles, et maailma muuta¹⁵. Samasugune kriitiline suhtumine Feuerbachi ilmneb ka Engelsil, kes varemini oli olnud Feuerbachi tuline ja innustunud pooldaja¹⁶.

Brüsselis asusid Marx ja Engels ühiselt tööle, et „*die neugewonnene Anschauungsweise nach den verschiedensten Richtungen hin im einzelnen auszuarbeiten*“¹⁷. Nende esimeseks ürituseks selles suunas oli selgitada endi uue vaatlusviisi erinevust Saksa idealistliku filosoofia omast ja sel teel „õiendada arved oma endise filosoofilise südametunnistusega“¹⁸. Selle ülesande viisid nad läbi Hegelile järgneva filosoofia, eriti Bruno Baueri, Max Stirneri ja Ludwig Feuerbachi vaadete üksikasjalise arvustamise ja ajaloolise materialismi aluste formuleerimise teel. Nii tekkis septembris 1845 alustatud ja augustiks 1846 peaaegu lõpule viidud üsna mahukas käsikiri, kaks tüsedit oktaavkõidet, millele Marx ühes Karl Grün'i vastu sihitud artiklis Brüsseli Saksa ajalehes (7. IV 1847) on andnud nimeks „*Die deutsche Ideologie*“. Suurim osa sellest käsikirjast on kirjutatud

¹⁴ K. Marx, *Ausgewählte Schriften I*, Moskva-Leningrad 1934, lk. 422.

¹⁵ *Ibid.*, lk. 474—476.

¹⁶ Vrd. näit. Engelsi üleolevaid märkusi Feuerbachi kohta kirjas Marxile Pariisist oktoobri keskpaiku 1846. Marx-Engels Briefwechsel I, Moskva-Leningrad 1935, lk. 53—56.

¹⁷ Nii seletab Engels eessõnas (aastast 1885) Marxi teosele „*Entwürlungen über den Kommunistenprozess zu Köln*“, vt. see teos, Moskva 1940, lk. 12.

¹⁸ „*Beschlossen wir den Gegensatz unserer Ansicht gegen die ideologische der deutschen Philosophie gemeinschaftlich auszuarbeiten, in der Tat mit unserem ehemaligen philosophischen Gewissen abzurechnen.*“ K. Marxi eessõnast (aastast 1859) teosele „*Zur Kritik der politischen Ökonomie*“, 4. trükk, Stuttgart 1919, lk. LVII.

Engelsi käega ja Marxi poolt varustatud mõningate parandustega ja täienditega marginaalide näol, teise osa käsikirja puhtandi on valmistanud nende ühine sõber, senine Preisi suurtükkiväehvitser Weydemeyer. Et Engels töötas kiiremini kui Marx ja oli vilkama sulega, siis jäi ühiselt kavastatud ja kuni pisimate üksikasjadeni läbiarutatud peatükkide paberile panemine esijoones Engelsi asjaks. Ühes kirjas Bebelile (aastast 1885) on Engels märkinud, et ta omas nooreas olevat olnud liigselt iseteadev ja kärsitu järelduste tegemisel; alles Marx õpetanud teda töötama, nii nagu vaja¹⁹. Esimene selline ühisüritus, mille töötades Engels omandas Marxi täpsa ja süstemaatilise töömeetodi, oligi „Saksa ideoloogia“ käsikirja koostamine.

Tagant järele on nüüd absoluutselt võimata kindlaks teha, mis selles ulatuslikus monograafias kuulub Marxile ja mis Engelsile; nii jääb üle vaadelda seda kui mõlema autori tihedaima ühisloomingu produkti. Igatahes ei olnud ka Engelsi osa selle koostamisel mitte väike. Kui Marx järgneval aastal kirjutas oma poleemilist teost Proudhon'i vastu ja selles tahtis kasutada „Saksa ideoloogias“ fikseeritud väiteid, siis palus ta selleks Engelsi luba, mille Engels ka viivitamatult andis²⁰. Tsensuuri raskuste ja kirjastaja mitteleidmise tõttu jäi see töö, millele Marx ja Engels olid kulutanud palju aega ja vaimset energiat, omal ajal ilmunuta. Nii ei jäänud autoreil muud üle, kui jätta see teos esialgu — hiirte närvivale kriitikale. Marxi ja Engelsi esimene ühisteos ja ajaloolise materialismi esimene süstemaatiline käsitus nägi päevavalgust alles Nõukogude Liidus ligemale 90 aastat peale selle koostamist. Ühe eesmärgi olid Marx ja Engels selle teose kallal töötades siiski saavutanud: nad olid oma „filosoofilise südametunnistuse“ puhastanud idealistliku mõtteviisi igandest ja oma endi seisukohtade suhtes jõudnud lõplikult selgusele²¹.

Teoses „Die deutsche Ideologie“ esineb Marxi ja Engelsi uus omapärane filosoofiline suund — dialektiline materialism — esmarkordselt täie selgusega. Arvustades siin teravasti idealistliku filosoofia ja Feuerbachi spekulatiivse materialismi kontseptsioone annavad autorid ühtlasi tervele reale küsimustele lausa uue valgustuse dialektilise materialismi põhivaadete seisukohalt. Suurim osa teo-

¹⁹ K. Marx. Fr. Engels, Die deutsche Ideologie, Marx-Engels Gesamtausgabe, Erste Abteilung, Band V, Moskva-Leningrad 1933. V. Adoratski sissejuhatus, lk. XVII.

²⁰ 9. märtsil 1847 kirjutas Engels Pariisist Marxile: „Wenn das Unterbringen unsrer Manuskripte mit dem Unterbringen Deines Buchs kollidiert, so fouthiere in's Teufels Namen die Manuskripte in eine Ecke, denn es ist viel wichtiger, dass dein Buch erscheint“. Marx-Engels Briefwechsel I, lk. 80.

²¹ „Wir überliessen das Manuskript der nagenden Kritik der Mäuse um so williger, als wir unseren Hauptzweck erreicht hatten — Selbstverständigung“. Marxi eessõnast teosele „Zur Kritik der politischen Ökonomie“, *op. cit.*, lk. LVII.

sest on pühendatud mitmesuguseile poleemilistele arvete õiendustele, kus autorid rangete kohtunikena paljastavad idealistliku filosoofia ja Feuerbachi abstraktsust, elukaugust, pinnatut ja viljatut filosoofeerimist ja teoretiseerimist. Marx ja Engels seadsid endile eesmärgiks vaadelda elu realistlikult, avasilmi, laskuda puhta mõistuse kõrgustikelt maistesse aktsioonidesse, et pehkinud suhteid ja olukordi alul kritiseerida ja siis revolutsioonilise massiliikumise teel põhjalikult ümber korraldada. Nii toimus üleminek elukaugelt spekulatiivse filosoofia perioodilt reaalsema eluhoiakuga võitlusrikkasse perioodi²².

Bruno Baueri suhtes, keda Marx ja Engels olid arvustanud pikemalt juba „Pühas perekonnas“, ei sisalda „Saksa ideoloogia“ enam väga palju uut. Tähtsaim on aga juba Feuerbachi filosoofia arvustav käsitlus, mis aga jäi lõpetamata ja millele Engels pühendas hiljemini eriteose. Autorid tunnustavad, et Feuerbachi õpetus hoolimata oma puudustest sisaldab „*entwicklungsfähige Keime*“. Selle filosoofia peapahemus seisneb selles, et ta ei jõua praktilise, tegeva inimese juurde välja ja näeb ainsate inimeste vaheliste vahekorradena vaid armastust ja sõprust, kuna hüviste tootmise alal tekkivate ühiskondlike suhete kohta puudub tal igasugune arusaamine. Suurem osa „Saksa ideoloogiast“ on pühendatud Max Stirneri anarhistliku individualismi hävitavale arvustamisele. Jälgides lehekülj lehekülje järel äsjailmunud Stirneri teost „*Der Einzige und sein Eigentum*“ näitavad Marx ja Engels Stirneri konstruktsioonide pinnapealsust ja sisuvaesust. „Püha Max“, nagu autorid Stirnerit kutsuvad, olevat hoolimata oma näilisest revolutsioonilisest radikalismist tõeliselt üsna taltsas Saksa väikekodanlik filister, kelle mäss kõige oleva vastu seisnevat vaid fraaside pildumises ja lausa hädaohutus sentimentaalses uhkeldamises. Samuti kui teised idealistid nägevat Stirneri ajalookäigu peamist tegurit vaid mingis elukauges ja ebamäärases spekulatiivses idees ja asendavat tõelise reaalse maailma oma palavikulise fantaasia loodud tondilugudega.

Stirneril esinevat saksa idealistliku ajalookäsituse vaateviis „*in der naivsten und klassischsten Einfalt*“. Selle vaateviisi järgi moodustavad „puhta vaimuse“ avaldused — ideed ja mõtted — ajalookäigu tõelise sisu; teadvuse ajalugu asetatakse tõelise ajaloo asemele ja teatavais teadvuse vormides, eriti usundilistes illusioones, nähakse inimkonna ajaloo põhimist tõukejõudu²³. Ka Stirner ei tea tõelisest ajalooost midagi, sest ajalugu on tema käsituses vaid abstraktsete

²² Nagu hästi on tähendanud G. Mayer, võime me selle teose najal „mit seltener Unmittelbarkeit erschauen, wie die Abendröte des philosophischen Zeitalters in die Morgenröte eines jungen, auf reale Kämpfe gestellten Zeitalters übergeht“. G. Mayer, *op. cit.*, lk. 227.

²³ Marx-Engels, *Die deutsche Ideologie*, *op. cit.*, lk. 29, 110, 134, 165.

mõtete produkt. Tõeliste inimeste asemel näeb ta vaid filosoofiliste kujutelmade poolt loodud indiviiduumi kunstlikku, abstraktset ja verevaest kuju. Nii muutub tema jgi ajalugu „zu einer Geister- und Gespenstergeschichte“²⁴.

Stirner pakkuvat kujuka näite selle kohta, kuidas saksa noorhegeliaanlike „mõttesangarite“ tõelised saavutised kaugeltki ei vasta nende endi kujutlustele oma maailmaajaloolise osa kohta ja kuidas neis võimsais „huntides“ tõeliselt peituvad üsna taltsad väikekoodanlikvilisterlikud „lambad“, kes oma määgimisega vaid kajastavad majanduslikult mahajäänud ja oma poliitilises arengus takerdunud Saksamaa armetut tegelikkust²⁵. Nad nõuavad revolutsiooni ainult teadvuses; ent teadvuse muutmine tähendab vaid nõuet olevaid eluvorme teisiti interpreteerida, s. t. neid mingi teissuguse tõlgenduse abil tunnustada. Võideldes vaid fraasidega fraaside vastu ei suuda nad tõeliselt eksisteerivat maailma vähimalgi määral muuta. Seega on noorhegeliaanlikud ideoloogid hoolimata oma näilistest „maailmapustavaist“ fraasidest tegelikult suurimad konservatiivid²⁶.

Heljudes puhta vaimu kõrgustes ei olevat sakslased kunagi leidnud oma ajalookäsitusele õiget, maist alust; järelkult ei olevat neil seni olnud ühtki tõsiselt võetavat ajaloo teadlast. Ses suhtes olevat Saksamaa tuntavalt maha jäänud Inglis- ja Prantsusmaast, kus ajaloo teadus seisvat mitmeti kõrgemal tasemel. Kuna saksa ajaloolased ülihindavad elukaugete usundiliste illusioonide osa ajalookäigus, rõhutavad prantslased ja inglased poliitilisi illusioone, mis ikkagi seisavad tegelikkusele tunduvalt lähemal, ja on ühiskondliku, kaubandusliku ja tööstusliku arengu käsitlemisega teinud esimesi katseid anda ajaloo teadusele materialistliku baasi²⁷.

Selles suunas tulebki Marxi ja Engelsi arvates edasi minna, kui tahetakse teostada tõelist, elu edasiviivat revolutsiooni kapitalistliku ühiskonna pehastunud olukorris. Selline revolutsioon peab lähema olemasolevaist, tegelikest ühiskondlikest suhteist ja toetuma progressiivsele teaduspärasele teooriale inimkonna arenemiskäigu ja selle põhimiste tegurite kohta. Maailma praegune seisund ei moodusta mingit staatilist, igavesti samasena püsivat nähtust, vaid on inimühiskonna senise majandusliku ja sotsiaalse arengu dünaamiliselt kujunenud tulemus, mis tulevikus omakorda paratamatult muu-

²⁴ „Die Geschichte wird zu einer blossen Geschichte der vorgeblichen Ideen, zu einer Geister- und Gespenstergeschichte, und die wirkliche, empirische Geschichte, die Grundlage dieser Gespenstergeschichte, wird nur dazu exploitiert, um die Leiber für diese Gespenster herzugeben; ihr werden die nötigen Namen entnommen, die diese Gespenster mit den Schein der Realität bekleiden sollen.“
Ibid., lk. 110. Vrd. ka lk. 114, 154, 272.

²⁵ *Ibid.*, lk. 3, 7 j., 176 j.

²⁶ *Ibid.*, lk. 9 j.

²⁷ *Ibid.*, lk. 17, 29.

tub teatavate oluliste tõukejõudude sunnil²⁸. Seetõttu tuleb varustada end kindla ja teaduspärase teooriaga, mis ajaloolise vaatlusviisi najal selgitaks oma aja eesrindlike klasside ülesandeid olevikule ja võimaldaks neile teha teatavaid prognoose edaspidise arengu kohta. Et arendada edukat revolutsioonilist võitlust kehtivate olusuhete muutmiseks, selleks oli Marxi ja Engelsi arvates kõige pealt vaja uut teaduslikku revolutsioonilist teooriat. Säärase teooria — materialistliku ajalookäsituse — põhijooned esitasidki nad esmakordselt „Saksa ideoloogias“ rõõbiti uusimate filosoofiliste illusioonide teravaima arvustamisega. Materialistlik ajalookäsituse ehk ajalooline materialism ei moodustanud mingit meelevaldset, subjektivistlikku doktriini, vaid toetus teatavaile kindlaile eeldusile ja arvestas igaükselt ühiskonnateaduste tõelisi saavutisi, olles seega teaduslikus suhtes täiel määral põhjendatud²⁹.

Saksa uusima ideoloogia pinnatute konstruktsioonide ründamisel ja oma revolutsioonilise süsteemi rajamisel lähtusid Marx ja Engels teatavaist kindlaist eeldustest, millele nad võisid kõhklematult toetuda. „Eeldused, millega meie alustame, ei ole meelevaldsed, nad pole dogmad, nad on tõelised eeldused, millest on vaid kujutluses võimalik abstraheruda. Need on tõelised indiviidid, nende tegutsemine ja nende materiaalsed elutingimused, nii need, mis nad on ees leidnud, kui ka need, mis nad loovad nende endi tegutsemise kaudu. Need eeldused on seega puhtempiirilisel teel konstateeritavad“³⁰. Sellised on õige ühiskonnateadusliku vaatlemisviisi tõelised alused. Marx ja Engels ei vaatle inimesi kui endasse sulgunud, muust maailmast eraldunud ja oma teotsemises ning aatlemises sõltumatuid abstraktseid, väljaspool aega ja ruumi seisvaid olendeid, vaid jälgivad neid nende tõelises arenemisprotsessis teatavais konkreetseis elutingimuis. Ainult niisuguse vaatlusmeetodi tagajärjel muutub inimühiskonna arengu uurimine tõeliseks ajalooteaduseks; ta lakkab olemast surnud faktide mehhaaniline kogu, nagu ta on esinenud empiirikuil, või jälle kujuteldud subjektide kujuteldav aktsioon, millisena me näeme teda esinevat idealistidel. Vastandina saksa filosoofiale, mis laskus taevast maale, tõustakse sellise meetodi abil maakamarast ülespoole. Siin ei lähtuta sellest, mis inimesed endast arvavad, mis nad räägivad ja kujutlevad; siin ei lähtuta väljamõeldud, kujuteldud inimestest, et lõpuks jõuda tõeliste inimeste juurde, vaid lähtutakse tõeliselt tegevaist inimestest (*von*

²⁸ *Ibid.*, lk. 34.

²⁹ Vajadusest anda proletariaadi revolutsioonilistele taotlustele teaduslik teoreetiline alus olid Marx ja Engels neil ajal hästi teadlikud. „Wir waren verpflichtet, unsre Ansicht wissenschaftlich zu begründen,“ rõhutas Engels hiljemini, kõneledes neist aegadest. K. Marx, *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln*, Engelsi eessõna, Moskva 1940, lk. 13.

³⁰ *Ibid.*, lk. 10.

den wirklich tätigen Menschen) ja selgitatakse nende tegeliku elu-
protsessi alusel selle protsessi kajastusi inimpeades ja -hingedes³¹.

Igasuguse inimeste olemise esimeseks tingimuseks on vajadus elu alal hoida, end elatada. Et „teha ajalugu“, peavad inimesed kõige pealt omama võimalusi elamiseks; selleks vajavad nad teatavaid materiaalseid hüviseid söögiks, joogiks, kehakatteks, jalanõudeks, elamuiks jne. Nii on inimeste tegutsemiste esimeseks põhiülesandeks materiaalse elu tootmine esmajärguliste, primaarsete tarvete rahuldamise teel. Seda olulisimat ajaloolist ülesannet peavad inimesed teostama lakkamatult, iga päev, iga tund selleks, et üldse püsida elusaina. Ajaloouurimine peab seda põhimist fakti arvestama esijoones kogu selle tähtsuses ja ulatuses, omistades oma vaatlustes vastava väärilise koha³².

Inimesed erinevad loomadest seega, et nad ise toodavad oma teadliku ja kavakindla tööga endi elu alalhoiuks vajalikke materiaalseid hüviseid ja seega kaudselt endi materiaalset elu. Selles töös ja tegevuses astuvad nad omavahel teatavasse suhtlemisse; nii kujunevad ajajooksul teatavaile tootmistingimustele vastavad ühiskondlikud tootmissuhted. Viimased sõltuvad tihedasti nii sellest, mis inimesed toodavad, kui ka sellest, milliste vahenditega ja võtetega nad sooritavad tootmiseks vajalikke operatsioone³³. Uha tihedama inimestevahelise suhtlemise tagajärjel kujuneb ühiskondliku produktina teadvus, mille praktiliseks väljenduseks on inimeste omavahelist läbikäimist hõlbustav keel. Vajadus suhtlemise järel muutub seda tungivamaks, mida enam areneb tööjaotus. Seoses viimasega tekivad varanduslikud erinevused eri ühiskondlike rühmitiste vahel, kujuneb eraomand tootmisvahendite suhtes ja arenevad vastuolud huvide erinevuse alusel. Teatavaist ühehuvilistest ühiskondlikest rühmitistest moodustuvad sotsiaalsed klassid, kelle vahel tekib võitlusi võimu pärast. Et ühiskondlik ja poliitiline korrastus on kõige tihedamini seotud vastavas ühiskonnas esineva tootmisviisiga, see on tõestatav ilma mingi spekulatsioonita ja müstifikatsioonita, väidavad Marx ja Engels³⁴.

Et poliitilised vahekorrad sõltuvad klassidevahelistest suhteist, siis kajastab poliitiline võitlus vaid ühiskonna eri rühmitiste vahel esinevaid huvide vastuolusid ega oma iseseisvat tähtsust. Majanduslikult võimsamad klassid teostavad tavaliselt ka poliitilist võimu ja panevad oma mõju kehtima kultuurielus. Riikide põhikordades

³¹ *Ibid.*, lk. 15 j.

³² *Ibid.*, lk. 17 j.

³³ *Ibid.*, lk. 10 jj. „Wie die Individuen ihr Leben äussern, so sind sie. Was sie sind, fällt also zusammen mit ihrer Produktion, sowohl damit, was sie produzieren, als auch damit, wie sie produzieren. Was die Individuen also sind, das hängt ab von den materiellen Bedingungen ihrer Produktion“.

³⁴ *Ibid.*, lk. 15, 19 jj.

väljendub vaid teatavate sotsiaalsete klasside võimutsemine teiste klasside üle. Riikide reaalse baasi moodustavad indiviidide materiaalne elu, nende tootmisviisid ja hüviste vahetamise vormid, mis kõik on omavahel tihedasti kausaalselt seotud³⁵.

Marxi ja Engelsi käsituse järgi ei ole ka ideed vabad majanduslike ja ühiskondlike suhete valdava mõju alt. Tavaliselt olevat igal ajaloolisel perioodil domineerivad ideed vaid materiaalsete vahetuste kajastus: valitsevad ideed on valitseva klassi ideed, sest klass, kelle käes on materiaalse tootmise vahendid ja poliitilise võimu ressursid, käsutab seetõttu ühtlasi vaimse tootmise vahendeid ja hoiab kultuuriliselgi alal enda allumises teisi klasse, kel vastavad vajalikud vahendid puuduvad. „Valitsevad ideed pole muud midagi, kui valitsevate materiaalsete suhete ideeline väljendus“³⁶. Kogu vaimne looming — kõlblus, metafüüsika, usund jne. — kajastab tootmissuhete alusel kujunevaid arusaamisi ja eluhoiakut. Ideed ja kujutelmad on loodud tõeliste, tegutsevate inimeste poolt, kes on oma käitumises ja tegevuses tingitud nende tootlike jõudude teatavast arenemisastmest: „*das Bewusstsein kann nie etwas Andres sein als das bewusste Sein, und das Sein der Menschen ist ihr wirklicher Lebensprozess*“³⁷. Seega ei määra materialistliku ajalookäsituse järgi teadvus elu, vaid vastupidi: elu määrab teadvust. Moraal, usund ja filosoofia ei oma iseseisvat arengut, vaid nad muutuvad koos oma materiaalsel tootmist arendavate inimestega, kes seoses tootmissuhete muutumisega muudavad ühtlasi oma aatlemist ja selle saadusi³⁸. Kui neist põhitõdedest teadlikuks saadakse, siis astub tõeline positiivne teadus viljatu spekulatiivse filosofoerimise asemele, nimelt teadus inimeste konkreetsest, tegelikust arenemisprotsessist. Filosoofilised abstraktsioonid kaotavad siis Marxi ja Engelsi arvates igasuguse pinna ja kõlavad ning uhked fraasid teadusest lakkavad esinemast. Selle asemele astuvad inimkonna ajaloolise arenemise uurimise saavutiste alusel loodavad üldised teaduspärsed sünteesid³⁹.

„Saksa ideoloogia“ esimeses osas esitavad autorid kokkuvõtliku, ülevaate inimkonna majandusliku arengu senisest käigust. Nad rõhutavad tööjaotuse suurt mõju tootmissuhete arengule ja omistavad

³⁵ *Ibid.*, lk. 24 jj., 307. Lk. 52 väidavad Marx ja Engels: „Da der Staat die Form ist, in welcher die Individuen einer herrschenden Klasse ihre gemeinsamen Interessen geltend machen und die ganze bürgerliche Gesellschaft einer Epoche sich zusammenfasst, so folgt, das alle gemeinsamen Institutionen durch den Staat vermittelt werden, eine politische Form erhalten. Daher die Illusion, als ob das Gesetz auf dem Willen und zwar auf dem von seiner realen Basis losgerissenen, dem freien Willen beruhe.“

³⁶ *Ibid.*, lk. 35.

³⁷ *Ibid.*, lk. 15.

³⁸ *Ibid.*, lk. 16.

³⁹ *Ibid.*, lk. 16 j.

eriti suurt tähtsust linna eraldumisele maast. Linnalise asustuse levimise tagajärjel olevat arenenud riigivalitsemise, maksunduse ja riigimajapidamise kõrgemad vormid, toimunud tööstuslik kontsentratsioon ja olevat loodud eeldused suurtööstuse võidukäiguks; linnad soodustanud uute tarvete esilekerkimist ja tootmistehnika kiiremat arengut, kaubanduslikku ekspansiooni ning manufaktuuri ja vabrikutööstuse tekkimist⁴⁰. Sellise arengu tulemusena kujunesid tihe seostumus ja koostöö majandusalal eri rahvaste vahel. Rahvusliku, natsionaalse ajaloo asemele astus rahvusvaheline, universaalne ajalugu. Kuid maailmamajanduse raamides muutus üha suuremaks asjasuhete domineerivus (*die Herrschaft der sachlichen Verhältnisse*) indiviidide üle: suurkapitalistliku korra juures on inimesed näiliselt vabamad kui varemini, tegelikult aga vähem vabad ja allutatud asjade võimule (*unter sachliche Gewalt subsumiert*). Tootlikud jõud näivad olevat muutunud iseseisvaiks jõududeks, eri maailmaks indiviidide maailma kõrval; tarbijad ja tootjad sõltuvad maailmaturu tingimustest, töölised — kapitalistidest-tööandjaist⁴¹. See talumatu seisund ei või siiski enam kaua kesta. Uus revolutsiooniline klass — proletariaat, kelle huvid ühtivad inimkonna üldhuvidega, teostab kommunistliku revolutsiooni, annab isiksusele jälle võimalused vabaks, tõkestamatuks arenguks ja vabastab ta seega senisest rõhuvast sõltumusest. Kommunistlikus ühiskonnas vabanevad inimesed tõelise kollektiivsuse alusel kõigist seniseist ahelaist — eraomandi rõhumisest, asjade võimu survest, palgatööst jne. — ja võivad arendada igakülgselt kõiki oma võimeid⁴².

See ülevaade inimkonna majanduslikust arengust sisaldab alg-ees peaaegu kõik teadusliku sotsialismi hilisemad üksikasjalisemad seisukohavõtted ja oli oma aja kohta väljapaistvaks saavutiseks, kuigi Engels seda oma vanemas elueas eriti kõrgelt ei hinnanud⁴³. „Saksa ideoloogia“ mahukaid foliante koostades töötasid Marx ja Engels esmakordselt läbi suure arvu teadusliku sotsialismi teooriaga seotud probleeme. Nii kristalliseerus sel perioodil nende uus maailmavaade ja nii loodi võimas teoreetiline relv proletariaadi revolutsiooniliseks klassivõitluseks.

(Järgneb.)

P. Tarvel.

⁴⁰ *Ibid.*, lk. 11 jj., lk. 39 jj.

⁴¹ *Ibid.*, lk. 35 j., 56 j., 66.

⁴² *Ibid.*, lk. 64, 227 j., 417 j.

⁴³ A. 1888 kirjutatud eessõnas tööle Ludwig Feuerbachi üle väidab Engels „Saksa ideoloogia“ ajaloolise osa kohta, et see „nur beweist, wie unvollständig unsere damaligen Kenntnisse der ökonomischen Geschichte noch waren“. Karl Marx. Ausgewählte Schriften I, Moskva—Leningrad 1934, lk. 422.

Rootsi sõduri näljalaul XVII sajandist.

Rootsi valitsuse ajal, s. o. XVI sajandi lõpul ja XVII sajandil, viibis Baltimaade kindlustatud linnades kord suuremaid, kord vähemaid Rootsi-Soome väeosi, olenedes eriaegade poliitilisest olukorrast. XVII sajandil omas Rootsi sõjavägi Lääne-Euroopa eeskujuliku sõjaväe kuulsuse. 30-aastane ususõda, Karl X Gustavi sõjad Poola ja Taani vastu ning lõpuks Karl XII kuulsusrikas võidutee (kuni Poltava lahinguni 1709. a.) kaheldamatult pidid kandma Rootsi relvade ja distsiplineeritud sõjaväe kuulsuse kaugematessegi Euroopa mandri osadesse. Kuid oli ka aegu, kui Rootsi sõjaväge ei võidud mingil viisil lugeda mõneks musterväeks. XVI sajandi teisel poolel näiteks, mil Rootsi oma agressiivse välispoliitika vahendina oli sunnitud rohkesti kasutama võõrast sõjakogenumd palgaväge, olid vastuhakkamised, mässud ja vaenlase poole üleminek nii Rootsi väliväes, kui isegi garnisonides võrdlemisi tavalised. Suured sõjaretked lõppesid sel põhjusel mõnikord poolel teel (näiteks Narva vallutamise retk 1574. a.¹) ning vaenulist kindlust piiravad väed tõtsid mässu ja lõpetasid piiramise, kuna piirajate laagris lõppes toidumoon palju enne, kui igast küljest blokeeritud kindluses (Ivangorodi piiramine 1610. a.²)

Millest olid tingitud seesugused nähted? Kõige pealt muidugi intendantuuri-asjanduse arenematuses, mitte vähem aga ka riigi majanduselu ja riigi valitsusliku aparatuuri primitiivsusest. Palgavägede kasutamise ajastul sõdapidav riik tavaliselt ei võtnud endamurekski sõjaväge korrapäraselt toiduga varustada, vaid maksis tingisõdureil saadaoleva palga rahas, mõnikord ka riisunud kaupades välja. Kuid ka palgamaksmisega kutselisele sõjaväele, kelle tasunormid olid võrdlemisi kõrgel, tuli vaevalt ükski riik lahedasti toime. Kuna sõjad tavaliselt venisid ettenähtust pikemaks, siis peagi ütles riigi majanduslik kandejõud üles. Oldi sunnitud kasutama välislaenu või elanikkonna kurnava lisa-maksustamise hädaohtlikku teed. Kuid nii mõnedki sõjad alustati täiesti avantüristlikult, s. o. ilma majanduslikke võimalusi arvestamata. Nimelt loodeti sõdurite palganõuded rahuldada vaenlase maa-alade, kaubalinnade või kinnivõetud kaubalaevade (ka erapooletute riikide omade) rüüstamise teel. Maksis ju XVI sajandil ja veel 30-aastase ususõja ajalgi paiguti vaade, et sõda peab end ise ülal pidama. Kuid ajajooksul, seoses kodumaiste vägede senisest suuremal määral tarvitusele võtmisega, arenes ka intendantuuri-asjandus. Karl XII sõdade ajaks olid saavutused juba

¹ W. Tawaststjerna, Pohjoismaiden viiskolmattavuotinen sota I. Helsinki 1918—1920, lk. 91—104.

² H. Almquist, Sverige och Ryssland 1595—1611. Uppsala 1907, lk. 167—210.

võrdlemisi silmapaistvad³, kuigi needki saavutati maa majandusliku kandejõu ülepingutuse teel.

Parem polnud lugu ka kindluste provianteerimisega. XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul oli toidumoonna puudus ja selle tagajärjel taudide levimine Eesti ala kindluselinnades üldine. Eriti drastilisi teateid läkitasid tol ajal näljahäda üle keskvalitsusele piirilinna Narva sõjaväevõimud. Et sõdadest laastatud Narva ümbruskond polnud suuteline kindluse garnisoni ülal pidama, oldi täielises rippuvuses Rootsist ja Soomest saadavast toidumoonast. Vähesed sealt saabuvad viljalaevad aga tavaliselt sõitsid sügisel liiga hilja välja, mistõttu nad mõnikord hukkusid sügistormides või jäid teel jäävangistusse. Mõnikord jäid laevad aga hoopis tulemata. Vähest abi suudeti mõnikord saavutada sunnilaenude läbi võõrastelt kaupmeestelt või kohalikekt kodanikekt. Ka garnisoni riidevarustus oli puudulik. XVI sajandi lõpult on korduvalt teateid, et Narva garnisoni sõdurid on närudes ja poolalasti. Niisugustel asjaoludel isegi raskustega enam-harjunud ja kannatlikum kodumaine sõjavägi kaotas iga-suguse distsipliini ja hakkas oma sõjaväelistele ülemustele vastu. Neil puhkudel osalt tulid teraval kujul esile ka feodaalkorra üldised vastuolud. Peamiselt talupoegkonnast pärit sõdurid hakkasid aadlikest ohvitserides ja sõjaväe kõrgemais juhtides, kelle söögilaud ka kõige teravamana nälja aegadel oli nende omast tuntavalt rikkalikum, nägema kihivaenlasi.⁴ Kahtlemata leidis Rootsi sõjaväe juhtkonnas ka selliseid isikuid, kes nagu Narva asehaldur Arvid Eriksson Stålarin, rüüpasid koos oma teenritega õlle asemel paljast vett leiva pääle⁵.

Kahjuks on nende küsimuste kohta käiv allikmaterjal võrdlemisi ühekülgne, kuna puuduvad olukorra kohta just nälgivate alamväelaste endi relatsioonid. 1940. a. siiski tuli Narva Linnaarhiivis XVII sajandi lahtiste materjalide korraldamisel esile üks värssides kirjutatud rootsi alamväelase Carl Westeri kiri⁶ oma rügemendi üle-male (nimi teadmata), milles kirja autor kaunis luule keeles kirjeldab

³ Rootsi sõjaväe moonastamise kohta Karl XII marssimise puhul Narva alla 1700. a. vt. H. Sepa teos „Narva piiramine ja lahing a. 1700“. Tallinn 1930, lk. 111—120, 176—193.

⁴ Siinjuures peame siiski arvesse võtma, et Rootsis ja Soomes pole kunagi kehtinud sunnismaisust, küll kehtis see täies ulatuses Rootsi Balti provintssides.

⁵ Tawaststjerna op. cit. II Helsinki 1929 lk. 227—248; Narva sõjaväe-võimud kuningale 8. V. 1591 ja 20. II. 1592, Livonica II 193; A. Stålarin; hertsog Karlile 25. VI. 1595, 22. I. ja 19. V. 1596, Sigismundile 9. VIII. 1595, 24. I. ja 16. X. 1596, Nils Olsonile 2. IV. 1596, Livonica II 194; Narva sõjaväevõimud A. Stålarinile 28. V. 1597; Narva raad A. Stålarinile 6. IV 1597; ja Ingerimaa asehaldureile saabunud kirjad — hoiduvad nagu kõik eelnevadki RRA (Rootsi Rüügiarhiivi) Livonica osakonnas.

⁶ Erakirjavahetus XVII sajandist NLA.

oma nälga ja viletsust garnisoni sõdurina. Kiri tõenäoliselt on kirjutatud Riias, kuna siin on juttu Riia turul käimisest ja Riia külje all XVII sajandil asunud kantsist „Cobron“. Dokument kahjuks on dateerimata ning puudub ka adressaadi nimi. Käekirja laadi järgi otsustades on siin tegemist XVII sajandi teise poolega. Paberi vesimärkide järgi kuuluks dokument sajandi 90-ndaisse aastatesse. Põhjasõja aeg vaevalt saaks arvesse tulla, sest sel ajal või ka hiljem võis dokument vaevalt vene valduses olevasse ning 1708. aastast peale peaaegu tühja Narva sattuda. Ennem võiks siin olla tegemist suure näljaajaga 1695—1697. Ka kirja kirjutaja isiku kohta pole olnud võimalik lähemaid andmeid saada. Kindlasti pidi ta olema tolle aja mõttes haritud isik, võimalik, et koguni üliõpilane. Vähemalt on ta tuttav tol ajal Euroopa maades levinud prantsuskeelsete sõnadega. Laulu kaht viimast rida ei tule muidugi mitte mõista otseses tähenduses, vaid toonase tavalise hea tooni avaldusena. Nagu iga teine tolle aja mõttes viisakas kirjakirjutaja, nii loeb meiegi värsivormis kirja autor enda kohuseks paluda jumalat auväärse adressaadi heaolu eest. Sellesse poetab ta aga paraja annuse ironiatki, tõotades paluda „oma hädas“, et ülemuse majas ei tuleks kunagi puudust leivast-libast.

Dokumendi tõlke välise külje vormimisel on allakirjutanulabiks olnud kirjanik E. Kippel. Rootsikeelse teksti on lahkesti läbi vaadanud prof. P. Wieselgren.

A. Soom.

Hög Wäll Bohrne Her Öffwerst

Här trader för ehr fram en tohm och hungrig Maga
 Medh ödmiuck Böhn, att i af nåder teckes lahga
 Hoss Genneralen War Han kunde nagot fåå.
 Huar med den stackaren sin Hunger stilla må
 Att dagelig gå på wacht, och intet haa till at ähta
 Dett är ett sådant Suärd, som kan både Siähl och hierta frätta.
 I 24 Stund stå hungrig pa sin påst
 Är annat ähn at gå wedh edert Bohrd till kåst
 Allsintet har iag sielf och intet gifwes på borgen.
 Der af så kommer dett som öker denne Sorgen
 Att iag för denne gång, ty wärre ähr så kahl.
 Att trenne skillingar ähr alt mit Capital.
 Iag önskade en gång iag hörde Pluto komma
 Från Cobron in i Sthan, som mehr än illa bromma.
 Ach komme doch till mig, i denne stora nödh.
 Elie korppar med ett stycke kiöht och bröd,
 Men deht gaf ett sådant knall, att hella staden darra.
 Och huarie man der wedh for skäcktes och ehr starra.
 För ähn han Sloga i Säär, af Tordöns Starcka fröö.

Och Sände Stennar ned, men intet kiöht och brö.
 Iag hafuer och för sohkt, om i man täckes hörra.
 Huad iag af andra hördt att Fransman pläger giöra.
 Att när han fryser han och genast dantza plär.
 Och Siunger en Corant när som han hungrig är
 Men och dett hielper eij hoss mig, och huru dett mig må kränckia
 Att min Maga will mig ingen Måhltijd skänckia.
 Ty fant iag pa dett Rahd uhti min storra Sorg
 Att iag mig höfzade och geek på Riga Thorg.
 Iag war så Complefant, att iag på alla helsa.
 Och fängna mig der hoss af allas goda hälssa.
 Iag bugga buheka som iag lärdt har best,
 Doch fantz der ingen som mig böhd med sig till giäst.
 Den Stackars magan har iag offta så bedragit,
 Ty borgar han eij mehr huar före iag nu tagit.
 mig dristigheet uppå i dagh att wachta op
 Hoss min Herr öfferste uhti ett Säckert hop.
 Han lærer gunstigit mig i detta måhl Böhn hörra
 Och hoss wår Genneral en nådig för böön giöra,
 Att stackars magan som nu lider hungers nödh
 må blifua hulptit till ett stijeke kiöht och brö
 iag skall till Tack sam heet, bee gud uhti min nödh
 Att eij i odert huus skall trytta kiöht och bröd.

Carl Wester.

Tölkes kölaks see järgmiselt:

Körgesti sündinud härra Ooberst!

Siin astub Teie ette üks tühi ja näljane köht
 Alandliku palvega, et Teie armulikult võtaks
 Meie kindrali juures asja nõnda seada,
 Et sel viletsal oleks, millega vaigistada oma nälga.
 Päevast-päeva näljasena vahipostil käia
 On säärane mõök, mis võib nii hinge kui südant süüa.
 24 tundi näljasena vahipostil seista
 On hoopis muud, kui Teie lauas rooga maitsta.
 Mitte midagi mul ei ole ja keegi mulle enam ei laena.
 Ning see kõik kokku suurendab minu häda-paina.
 Sedapuhku paraku olen nii paljaks jäänud,
 Et kapitaliks on mul kõigest veel kolm killingut.
 Kord soovisin, et kuuleksin Pluto¹ kurja mürinat

¹ Pluton — Vana-Kreeka maa-alune jumal. Prof. P. Wieselgreni arvates kandis sellist nimetust mõni Cobroni kantsi kahur.

Coberoni² kantsist ähvardades linna tulevat.
 Ah, kui ometi siis selles hädas suures
 Tuleksid Eliase kaarnad mulle tükki leiba ja liha tuues.
 See mürts oleks nii vägev, et kogu linn väriseb
 Ja igamees seal ehmub, tardub ja lõdiseb.
 Ennegu kahurikõu oma võimsa „viljaga“ ta purustab
 Ja mitte liha-leiba, vaid kive kaela saadab.
 Kui suvatsetakse teada, siis olen minagi proovinud
 Prantslaste viisi, nagu olen seda teistelt kuulnud,
 Et kui tal on külm, hakkab kohe tantsima
 Ja kui on nälg, siis üht kuranti³ laulma.
 Kuid pahanud, et minu juures seegi vaev ei aita
 Ning mu kõht ei suuda mulle ühtki söögikorda võita
 Oma suures hädas siis säärast nõu leidsin,
 Et Riia turule minnes end korda seadsin.
 Ma olin seal viisakas, kõiki teretasin
 Ja igaühe hea tervise üle tõsist rõõmu tundsin.
 Ma kummardasin ja küürutasin nii hästi kui suutsin,
 Kuid ometi ei leidunud seal kedagi, kes oleks mind endale külla
 kutsunud.

See vaene kõht on juba saanud nii palju petta,
 Et ta enam millegi eest ei vastuta.
 Seepärast võtsin endale täna julguse
 Külastada minu härra ooberstit kindlas lootuses,
 Et ta armulikult minu asja ära kuulab
 Ja meie kindralile vajaliku eestpalve esitab,
 Et vaene kõht, mis nüüd kannatab nälga nii väga,
 Võiks saada aidatud tüki liha ja leivaga.
 Tänuhinnaks paluksin siis Jumalat oma hädas,
 Et kunagi ei oleks puudust leivast-lihast Teie majas.

Carl Wester

² Cobron — kants Riia lähedal XVII sajandil.

³ Courante — vana prantsuse tantsuviis.

Juut-kantonistide probleem tsaari-Venemaal ja Eestis.

Dekabristide mässu verise mahasurumisega algav tsaar Nikolai I valitsemisaeg Venes on siinsete juutide ajaloo raskemaid päevi. Senistele tagakiusamistele ja igasugustele kitsendustele lisanduvad nüüd veel kantonistide¹, noorte nekrutite kannatused, keda väevõimul eemaldati oma vanemaist, saates neid Venemaa kaugemaise nurkadesse.

Juut-kantonistide ajalugu oli viimase ajani väga vähe uuritud. Paar kompilatiivset katkendit, mõni ajalooline notiits, mälestusi, jutustatud mõne kantonisti või „nikolai-sõduri“ poolt ja paar ilukirjanduslikku teost — see oli peaaegu kõik, mida evisime sel teemal. Meil oli teada vaid üksikuid episoodide, kuid laiem käsitus puudus meil seni. Peamine takistus uurimisel oli, et kuni hilisema ajani puudus juurdepääs tähtsaima allika juurde, mis oleks võinud anda üksikasjalikuma pildi kantonistide ajajärgust. Meil polnud seni kättesaadavad ametlikud dokumendid, millised asuvad NSVL arhiivides. Tänu M. S. Ginzburgile, kel mõni aasta tagasi avanes võimalus juurde pääseda NSVL valitsuse arhiivides asuvaile materjalidele, on juutide ajaloo sellessegi epossi suudetud pisut rohkem selgust tuua. Ginzburg on osa arhiivmaterjalist, enamasti Sinodi ja Sinodi Ülemproküröri arhiivist, käsitlenud mitmeis ajakirjus ja lõpuks ka eriraamatuis.

Venemaal kehtis juba alalise sõjaväe sisseseadmisest peale kord, et sõdurite pojad kuuluvad riigile sündimise momendist alates, ja vastavalt hakati neid juba varakult ette valmistama sõdureiks. Peeter I käsuga rajati 1721. aastal nn. „garnisoni koolid“, kuhu võeti sõdurite 7-aastaseid poegi, kes seal õppisid 14-nda (hiljem 18-nda) eluaastani, mille järele neid siis saadeti laiali väeosadesse. Aleksander I ajal tõsteti vanusepiir 10-ndale eluaastale².

Sõjaväeline režiim, mida tugevdati eriti Nikolai I poolt, tõi kaasa, et kantonistide süsteem tõusis haripunktile³. Kogu kanto-

¹ Väljend „kantonist“ on tuletatud prantsuskeelsest sõnast „canton“, millega XVIII saj. nimetati Prantsus- ja Preisimaal rügementide komplekteerimiseks määratud eriringkondi. Igas rügementis oli juurde kirjutatud teatud hulk rajoone, kust igast saadeti kindlaksmääratud arv „kantoniste“, s. o. lapsi, keda ette valmistati sõduriteks.

² Vahepeal (1798. a.) reorganiseeriti need asutused ja nimetati „sõjaväelaste orbude osakonnaks“; Столбѣіе Военнаго Министерства, т. IV ч. II, 243—266.

³ Endistest „orbude rügementidest“ moodustati 4 karabiinlaste-allohvitseride väljaõppe-rügementi ja peale nende veel kantonistide roodud (à 250 kantonisti), poolpataljone (à 500 k.) ja pataljone (à 1000 k.) mitmeisse Vene

nistide juhtimine allus sõjaministeeriumile, kus oli selle jaoks eridepartemang. 1824. aastal oli koondatud üle 120 000 kantonisti, peale nende veel hulk sõdurite poegi, kes elasid oma vanemate ja sugulaste juures. Nimelt lubati kantonistide arvu vähendamiseks teatud osal neist jääda koju 18-nda eluaastani (a. 1828).

Juut-kantonistide ajalugu algab Venes ühel ajal juutide sõjaväekohustuse-nekrutiks võtu kehtimapanekuga. Poola jagamisel jäeti juudid, keda Venele langenud aladel elutes väga rohkesti, eemale sõjaväekohustusest⁴. Nikolai I ajal tunnistati ametlikult juudid „elanikkonna kahjulikumaks osaks“ ja valitsusele tehti ülesandeks „töötada välja erimeetodid juutide arvu vähendamiseks Venes“. Scaljuures ei mõeldud juutide emigratsioonile, vaid sooviti eeskätt, nagu väljendati, „välja juurida juutide usku“ ning sundida neid astuma vene õigeusku⁵. Selle läbiviimiseks nägi tsaar parimat võimalust juutidele sõjaväekohustuse pealepanemises. Juba 26. aug. 1827. aastal ta kinnitas temale esitatud projekti juutide sundusliku sõjaväeteenistuse kohta⁶.

Seni kehtivat sõjaväeteenistuse seadust ei rakendatud juutidele, vaid nende jaoks töötati välja eri ustav. Sisult ja toonilt meenutab see pigemini rasket karistuskoodexit kui normaalset sõjaväeteenistuse kohta käivat määrust. Raskeim selles oli, et § 8 põhjal võeti 12 aasta vanuseid juudi soost poeglapsi avalikesse kantonistide asutistesse, kust nad 18 aastaselt väeosisse saadeti, milles nad pidid teenima 25 aastat. Laps-nekruteid võeti ainult juutidelt, teistelt rahvustelt aga mitte, sest need vene sõdurite pojad, keda seadusega kantonistideks võeti, ei olnud nekrutid. Vene sõjavägi koosnes tol ajal enamasti talupoegadest. Talupojad olid pärisorjuses, astudes sõjaväkke vahanesid nad mõisnike pärisorjusest, minnes üle riigi omanduseks. Nii nagu talupoja poeg kuulus mõisnikule, kuulus sõduri poeg riigile, ja pidi 18 aastaselt minema sõduriks. Sõdurid ei saanud loomulikult ise oma perekondi toita, vaid nende naised ja lapsed

linnadesse. Need olid omakorda jaotatud erilistesse brigaadidesse, milliste eesotsas seisis kindral. Velskerite, kirjutajate, orkestrantide ja teiste sõjaväe ametmeeste ettevalmistamiseks olid erikantonistide osakonnad ja koolid.

⁴ Austria keiser Joseph II, mõjustatud valgustusajajärgu ideedest, otsustas juute hakata kohtlema võrdselt teiste rahvastega ning pani neile peale kodanike suurimaid ja tolalaj raskemaid kohustusi — sõjaväe teenistuse (1789. a.). See oli esimene katse võtta juute Euroopa riigi armeesse.

⁵ „Записка объ обращеніи евреевъ къ пользѣ Имперіи чрезъ постепенное привлеченіе ихъ къ изловѣданію христіанской вѣры, а слѣдственно чрезъ сближеніе и, наконецъ, совершенное смѣшеніе съ прочими подданными“ (III отдел. С. Е. В. Канц., 1 секр. арх., № 762/16).

⁶ Lähemalt: S. M. Ginsburg, *Historical Works*, Volume II, 3—23, New-York 1937. — Paistab, et selle ustavi koostajaks ja sõnastajaks oli C. Pokarevski, üks Speranski lähemaid kaastöölisi. Vt. notiits nekruti komiteelt 1853. a. ja „Русскій Біографическій Словарь“ т. XXV, 737.

said riigilt toetust. See oli vene kantonistide süsteemi seaduslik alus. Juudid aga polnud pärisorjuses ja scega puudus niisugune seaduslik alus ülal pidada nende lapsi kantonistide asutistes. Seepärast võeti neid nekrutitena, nagu seda tehti täisealistega. Neid alaealisi juutnekruteid ei võidud kohe tegelikku sõjaväkke määrata, seepärast tehti nad kuni 18. eluaastani kantonistideks. Et see süsteem taotles usuvahetuslikke cesmärke, oli juut-kantonistide elu märksa halvem kui vene kantonistide oma. Kuna vene kantonistide arv aasta-aastalt kiiresti kasvas, andis valitsus mitmed korraldused selle vähenemiseks. Sõdurite poegi lubati kuni 16., isegi 18. eluaastani jääda vanemate juurde⁷. Juutide kohta aga need soodustused ei kehtinud. Hoopis vastupidi, valitsus püüdis igati juut-kantonistide arvu üha suurendada. Nii arvestati kantonistideks 1837. ja 1846.—1847. aasta seadustega⁸ juudi soost pöglapsed, kelle isad olid Siberisse sunnitööle või asumisele määratud. Üldse püüdis Nikolai I kasutada iga võimalust juut-kantonistide arvu suurendamiseks. Näiteks 1843. a., kui juute saadeti välja Kiievi ja Podoolia kubermangudesse, lubati kohale jääda vaid neil, kes nõustusid oma poegi kantonistideks kirjutama⁹. Venelasi-kantoniste võeti vastavasse pataljoni, kust linnast või kubermangust nad olid pärit. Juut-kantoniste aga ei jätud iialgi kodukohapataljoni, vaid eranditult saadeti nad teenima kubermangudesse, kus üldse puudusid juudid, või äärmisel juhul elas neid väga vähe.

1827. a. avaldatud ustavis sõjaväeteenistuse kohustuste kohta nägid juudid kohe peituvat hädaohtu endi elukorraldusele, perekonna struktuurile, usule ja rahvuslikule olemasolule. Ükski Nikolai I aegseist seadusist pole juute nii raskelt tabanud ega nende hulgas nii suurt ärevust ja kibedust esile kutsunud kui see. Tolleaegseis rahvalauludes näeme veel selgesti nende tunnete kajastust. Suurem kibedus võttis maad aga siis, kui tsaari korraldusel asuti läbi viima esimest värbamist (nabor'i), eriti kui hakati võtma ka alaealisi.

Käsk nekrutite võtmiseks saadeti küladesse erisaadikuga. Kuna kardeti, et mõned nekrutid tunnistatakse arstlikus komisjonis kõlbmatuks, siis korjasid kohalikud võimud iga võetava sõduri kohta veel 3 inimest tagavaraks. Vene rahvapärimestes on säilinud palju kurbi mälestusi nekrutiksvõtust — rekrutšinast. Elu mõisniku juures oli vene talupojal väga raske, kuid tolleaegse sõduri eluga ei soovinud ta seda siiski vahetada. Kaugelt raskem oli aga juutidel. Kui kaheksa kuud pärast seaduse avaldamist — aprillis 1828. a. — anti esimene tsaari korraldus juudi nabor'i kohta, kutsus see juutide seas esile paanika. Isegi „Siseministeeriumi Zurnaal“ märgib muljet, mida korraldus avaldas juutidele: „Emad jooksid oma vanemate hauda-

⁷ Второе Полное Собрание Законовъ, т. III, 2493.

⁸ ibid. — т. XII, 10 242; т. XXI, 20 737; т. XXII, 21 110.

⁹ ibid. т. XXVIII, 16 823.

dele; liiva sees püherdades palusid nad härdasti surnud omakseid päästa nende poegi. Oli isegi neid, kes kurbusest murtuna surid; surid ka lapsed mõtte juures, et neid saadetakse sõdurina kaugele igast juudi asundusest¹⁰. „Ja mitte ainult esimene nekrutiksvõtt ei kohutanud juute nii suurel määral, vaid neid samu stseene võis näha iga nekrutiksvõtu ajal¹¹.

Ustavi kohaselt lubati võtta kantonistideks alles 12. eluaastast alates. Kuid see korraldus jäi vaid paberile, sest tegelikult võeti ka palju nooremaid. Sünnitunnistusi tookord juudid ei omanud. Suurt osa lapsi sündimise puhul üldse ei registreeritud ja nad elasid paberiteta. Lapse vanust määrati enamasti välimuse järgi või sellekohaste, enamasti äraostetud, tunnistajate abil. Üldise seaduse järgi olid sõjaväeteenistuse kohustusest vabad: 1) juudisoost kaupmehed, kes gildimaksu tasusid, 2) tsunftides registreeritud juudi käsitöölised, 3) põllumajandusega tegelevad juudid, 4) vaimulikud-rabbid ja 5) noormehed, kes olid lõpetanud mõne kõrgema õppeasutise. Seega lasus seaduse raskus vaid vaeste inimeste kihil. Vaeste kurnatud lapsed näisid välimuselt vanemana oma tõelisest vanusest; ja nii esines igapäev, et 7—8 aastasi lapsi (Fridberg teab isegi 5—6 aastastest)¹² võeti kantonistideks, lugedes neid 12 aastasteks. Vastuvõtukomisjonide arstid juhtisid võimude tähelepanu asjaolule, kuid paranemist see ei toonud¹³. Altkäemaks, pettus ja teiste laste saatmine oma laste eest ei vähenenud.

Seadusega oli lubatud, et juudi-nekrut võis enda eest saata juudi vabatahtliku, kes pidi allkirjaga tõendama, et läheb oma vabal tahtel teise eest teenima. Seega võisid vahetuseks ainult täiskasvanud kõne alla tulla. Kuid sellest ei peetud kinni, vaid väga sageli võeti lapsi, keda valede ja meelituste abil toodi „vabatahtlikena“ asendajaks. Ametlikes dokumentides leiame andmeid, et komisjonide liikmed selle pahe kõrvaldamiseks sageli, kuid tagajärjetult, võitlevad.

Ustavi § 34 alusel võisid juudi kogudused saata sõduriks oma liikmeid koguduse maksu mitte-tasumise ja üldse ebakorraliku käitumise eest. Mõned kogudused kasutasid seda õigust nii ülekohtuselt, et isegi mitte-juudid tõstsid selle vastu protesti.

Juudid püüdsid värbamise eest kõrvale hoida põgenedes metsa või, piiriäärsetest kohtadest, välismaale. Nii põgenes Volbõnia kubermangust 1837. a. 2075 juuti küladesse, 1845. a. — 1562 ja 1848. a.

¹⁰ „Журналъ Министерства внутреннихъ дѣлъ“, 1846 (№ 14), 47.

¹¹ Ф. Лучинскій. Провинціальныя нравы за послѣдніе полвѣка. Русская Старина“ 1897 (IX), 635—637.

¹² A. S. Fridberg „Sichronoth mi'jmei ne'urai (Sefer ha'sana III), 86.

¹³ В. Н. Никитинъ. Вѣкъ пережить — не поле перейти. „Еврейская Библиотека“, IV, 177—178.

— 1875 juuti¹⁴. Võimude poolt oli aga kindlaks määratud võetavate nekrutite arv igas külas. Et kaupmehed, kes gildimaksu tasusid, olid sõjaväeteenistusest vabad, püüdsid kõik, kes kuidagi suutsid, end kirjutada kaupmehe seisusesse ning seega koguduse võimu alt vabaneda. Kõige sellega raskenes koguduses paratamatult vasema rahvakihi seisukord. Iga puuduva nekruti pealt nõuti 1850. a. seadusega 3 täisealist trahvinekrutit. Nii saatis Nikolai I oma isikliku adjutandi Struleri 1851. a. Borditševisse sisse nõudma 1850. a. saamata jäänud 45 juudi nekruti asemele 135 juudi trahvinekrutit. Iga välismaale põgenenud lapse eest nõuti (1840. a.) 2 täiskasvanud juudi nekrutit. Tihti pidid isad põgenenud poegade eest minema sõduriks. 1850. aastast peale nõuti kogudustelt ka iga 1000 rubla suuruse võla kohta üks trahvinekrut. Kõigil juudi kogudustel lasus raske kivina kahesugune kohustus, mis üha kasvas: maksude ja nekrutite kohustus. Need mõlemad olid tihedalt teine-teisega seotud, raskendas teine-teist. Maksuvõla mitte-tasumisel hakati nõudma trahvinekruteid, mis omakord jälle tekitasid võlgu, ning nii see oli lakkamatult — suletud ring, kust pääsemine näis olevat võimatu. Tahtes või tahtmata pidi kogudus mõni kord toimima halastamatult, et rahuldada võimude soove ja eeskirju. Vaatamata sellele, et koguduse võimkonda oli jäänud vaid kõige vaesem juudi elanikkond, arvestas viimane mõnevõrra siiski mitmesuguseid asjaolusid nekrutite määramisel. Andekaid, kelledest loodeti kasvavat tulevasti koguduse juhte, püüdis kogudus hoida nekrutiks võtmisest. Samuti tegi ta seda ka abielus noormeeste suhtes. Kui nekrutiks võeti vallaline, siis tähendas see koguduse arvates õnnetust vaid ühele juudile — võetavale sõdurile; abiellunud sõduriks võtta tähendas aga õnnetust juba kogu perekonnale. Juudid omalt poolt aga, märgates koguduse valikut, lasksid oma poegi juba õige varakult abielluda, mis kogudustel nekrutite andmist jälle raskendas. Kuid riigivõim astus siin vahele ning 13. aprilli 1835. a. seadusega keelati ja tunnistati kehtetuks kõik abielud, kus mehe vanus oli alla 18 aasta.

Nikolai I viimaseil valitsemisaastail jõudis kantonistide süsteem haripunktile. Kui vene väed said Sevastopoli all lüüa, andis Nikolai I veel samal aastal (1855) uue korralduse, millega suurendati juudi nekrutite arvu. Iga 1000 juudi pealt nõuti nüüd endise 2—5 asemel 10 nekrutit. Samas korralduses on ka vastavad paragrahvid „püütavate“ (пойманники) kohta. Selle järgi tohiti igat juuti, kes elas isikutunnistusega või aegunud isikutunnistusega, püüda kinni ja enda või ka mõne teise eest anda nekrutiks. See korraldus avaldati küll „ajutise korraldusena“ — oli kehtiv aga üle 3 aasta. Sageli tegid mõned inimesed sellest endale tuluallika, püüdes juute, hävitades, kui nad omasid, nende isikutunnistusi ja müües neid edasi. Kinnipüütud toimetati võimude kätte, kes vastuvõetud püütute

¹⁴ S. M. Ginsburg, III, 26.

eest andsid püüdjatele välja „arvestus-kviitungi“, mida oli võimalik rahaks ümber vahetada¹⁵. Nüüdsest peale polnud püüdjais enam üksnes koguduste ametnikud, vaid neile lisandusid ka eraisikud, soovides enda või mõne oma sugulase eest leida asemikku või lihtsalt saada rahalist tulu. Olukord läks nii kaugele, et pea igal teel varit- sesid juudi ja mitte-juudi salkonnad, kes püüdsid reisijaid ja hävitasid nende isikutunnistusi¹⁶. Mitte kunagi polnud juutide moraal võimude poolt nii madalale surutud. Ei usaldatud välja minna isegi lähimasse ümbruskonda. Igas võõras ja tundmatus nähti varitsejat ja püüdjat. „Nekrutite võtmise inkvisitsioon ässitas juuti juudi vastu, kuulutas sõja kõikide vastu, ajas segi piinajaid piinatutega ja roo- jastas rahva hinge“¹⁷. Iseäranis kannatasid selle all lapsed, kuna neil polnud isikutunnistusi ja korralduses polnud sõnagi sellest, et lapsi ei tohi võtta asendusnekrutiks. 1855. a. soovitas vürst Suvorov kaotada üldse „püütavate“ kohta käiv korraldus, või kui see polevat võimalik, siis keelata vähemalt seadusega laste võtmine asemikkudeks. Valitsus ei reageerinud sellele ettepanekule aga üldse¹⁸.

Kantonistide kohaletoiemetamist teostas rühm sõdureid ohvitseri juhatusel. Seaduse järgi pidi see toimuma voorides, milleks rühma juhtiv ohvitser sai alati tarvisminevad summad. Tegelikult aga lasti lastel enamasti minna jala ning raha kas joodi maha või omastati. Riietatud olid lapsed kantonistide rõivastusse: pikk üherealine sinel kõrge kinnise kraega, kitsad paksutoimelised püksid ja rasked pool- saapad, sukkade asemel nartsud. Seljas kandsid nad rasket ranitsat. Rõivastus oli väga ebasobiv, määratud enamasti suurele kasvule¹⁹. Teel õibiti vanades kasarmutes või kohalikes vangimajades.

Juut-kantoniste saadeti teenima väga kaugetesse Venemaa nurka- desse, nii et nad mõnikord isegi aasta aega pidid rändama, enne kui jõudsid pärale. Minskist saadeti neid harilikult Astrahani, Poolast — Siberisse või parimal juhul Kiievisse. Poltaavast — Orenburgi,

¹⁵ Г. И. Богоровъ. Поиманикъ. Еврейская Библиотека т. IV, 6.

¹⁶ А. И. Паперна, Изъ Николаевской эпохи. Пережитое, т. II, 45. I. Berman „Snoth ra'inu ra'a“, Hameilits 1860, № 15.

¹⁷ S. Dubnow, Weltgeschichte des jüdischen Volkes, Berlin 1929 (IX), 400.

¹⁸ Tekib küsimus, kui suur oli juudi laste arv, keda nekrutiteks võeti. Iga aasta kohta puudub seni kindel statistika. On teada vaid arvud mõnede aastate kohta. Neist võib selgelt näha, lapsnekrutite arvu järjekindlat tõusu. Oli juhuseid, kus juudi lapsed moodustasid $\frac{2}{3}$ osa juudi nekrutite üldarvust:

1833. a. — 640;	1847. a. — 527;	1852. a. — 3674;
1843. a. — 1490;	1848. a. — 2265;	1853. a. — 2351;
1844. a. — 1428;	1849. a. — 2612;	1854. a. — 7515;
1846. a. — 1332;	1850. a. — 2445;	

¹⁹ Евр. Старица 1912 (I), 56.

Volööniast — Tobolskisse või Omskisse, Vilnost — Permi²⁰. Osa kantoniste, suutmata taluda pika tee vintsutusi ja neid eskorteerivate sõdurite toorusi, suri teel või jäi maha haigemajadesse. „Külad“, kirjutab Ginzburg, „kust laps-nekrutid läbi läksid, saatsid neid nutuga, ja vanemad, kelle lapsed viidi — lugesid neid surnuteks²¹.“ Masendava pildi juut-kantonistidest teel laagrikohtadesse annab A. Herzen, kes teel asumisele Vjatkasse kohtas neid ning jutles nendega²². Väside ei tohtinud väikesed kantonistid peksu kartusel. Toit oli vilets ja koosnes söökidest, mida juudilapsed polnud seni söönud. Nii ei suutnudki paljud vastu pidada tee vintsutustele. Näiteks asus Zitomirist 1841. aastal teele 225 juut-kantonisti, kuid Tobolskisse jõudis neist vaid 119, kuna teised surid teel²³.

Olles jõudnud kantonistide laagrisse (üldse oli neid Venemaal 22), allutati kantonistid karmile sõjaväelisele korrale. 100—300 vitsahoopi oli harilikuks karistuseks väikese üleastumise eest. Piits ja sõim oli kantonistide elu-aabits. On arusaadav, et selline kord tekitas kasvandikes vaenu ülemuste ja ka kaas-kantonistide vastu ning demoraliseeris neid²⁴.

Iga uustulnud kantonist anti mõne vanema kantonisti („djadka“) hoolde, kes teda pidi õpetama. „Djadkadest“ kõrgemal seisid kapralid, allohvitserid, veltveebid ja ohvitserid. Komandöri oli kantonistide laagris suurim võim.

Teoreetiliselt kehtis tsaari-Venemaal usuvabadus ja ususalivus. Ka kantonistide kohta käivas ustavis (§ 91) oli see fikseeritud. Kuid nii oli vaid paberil, kuna tegelikus elus võeti tarvitusele karme abinõusid, et sundida juut-kantoniste astuma riigiusku. Misjonitegevus väikeste kantonistide hulgas algas juba esimese nekrutiks võtu ajal. Tol ajal pidi vene vaimulik, kes kedagi ristida tahtis, iga kord saama Sinodilt vastava loa. 1829. a. andis Nikolai I salajase korralduse, mille alusel nüüdsest peale tohtis iga vene vaimulik ristida juut-kantoniste ka ilma sellekohase loata. Kuni 1834. a. on meil puudulik statistika ristitute kohta²⁵. Pööre misjonitöös tuli 1843. a. Nikolai I polnud rahul seniste tulemustega ja otsustas ise segada misjonitegevusse, nõudes, et talle saadetakse igal kuul aruanded töö

²⁰ Astrahani sõjaväekubernereri raport Sinodi Ülemprokurörile 26. V 1843, nr. 154a; Saraatovist sama — 12. VI 1845. a. nr. 3769.; Kiievi metropoliidi Filareti kiri Sinodi Ülemprokurörile — 29. IX 1845. a. nr. 7490.

²¹ S. M. Ginzburg III, 37.

²² А. Герцевъ. Былое и думы, ч. II, 252, (изд. 1919. г.).

²³ Евр. Страница — 1911 (II), 254.

²⁴ М. А. Кре-тцмеръ. Воспоминанія. Историческій Вѣстникъ 1888 (III), 646; (IV), 128—129.

²⁵ 1838—1842. a. ristiti Saraatovi kantonistide pataljoni sealolevaist 1304 juut-kantonistist 687. Smolenskis risti kõik sealolnud j.-kantonistid 1836—1842. a (Sõjaringkondade departemangu direktori kindral Korfi raaport Sinodi Ülemprokurörile 3. XI 1844.),

tulemuste kohta kantonistide laagrites. Ta ise uuris neid ja märkis siis neile oma otsuse. 1844. a. aprillikuu raportil märgib ta lühidalt: „Vähem (меньше)“, s. a. juuni raportile: „Väga vähe edu (очень мало успеха)“; kui talle esitati 1845. a. maikuu raport Saratovi laagrist, märgib ta sellele: „Tänu jumalale (слава Бору)“. Et sundida kantoniste üle astuma vene usku, võeti tarvitusele karme abinõusid. Suur osa lapsi aga pidas visalt vastu igasugustele piinamistele.

Kui kaua kestis kantonistide süsteem Venemaal? Aleksander II kroonimismanifestiga 26. aug. 1856. a. — täpselt 29 a. hiljem Nikolai I poolt välja antud ustavist — kõrvaldati kõik erakordsed määrused, millised olid maksvad juudi soost püütud kantonistide, ja „karistusnekrutite“ kohta. Selle järgi seisis juut nüüd sõjaväeteenistuse kohuste täitmise suhtes võrdsel astmel teiste rahvustega. Kantonistide institutsioon kaotati ja laagrites asuvad kantonistid saadeti nende perekondadesse tagasi (üldse 378 000 last). Seega oli ajajärgu kestus vähem kui 30 a., kuid ta moodustas vene juutide elu ühe tumedamaid peatükke.

Juutkonna asutajaks praeguse ENSV territooriumil olid Nikolai I aegsed juudi sõdurid ja kantonistid, kes siin maal teenisid sest saadik, kui 1827. a. ustavi alusel hakati juute võtma sõjaväeteenistusse. Üksikuid juute leidis siin küll juba XVI—XVII sajandil, kuid need tulid siia illegaalselt või vaid ajutiste peatuslubadega. Ka nn. „kaitsejuute“ Peeter I ajal ei tule käsitada kui vabatahtlikke sisserändajaid või alatisi siijääjaid²⁶. 1828. aastal toodi Tallinna, kus asus kantonistide poolpataljon, umbes 500 juudisoost 10—14-aastast kantonisti. Osa neist jäi Tallinna, ülejäänud saadeti laiali ümbruskonda. Kuni 1849. a. asus Tallinnas poolpataljon 600—800 kantonistiga, 1849.—1854. a. 300—400 kantonistiga²⁷. Enamik neist olid eestlased, arvult teisel kohal juudid, kuna venelasi leidis nende hulgas üsna vähesel arvul. Sõja tõttu saadeti osa poolpataljonist 1854. a. maale, hilissügisel Haapsalusse ja 1855. a. Pihkvasse. 26. aug. 1856. a. Aleksander II kaotas kantonistide asutised, kuid alles 1858. a. reorganiseeriti kantonistide koolid mitmesugusteks sõjakoolideks²⁸.

Kord kantonistide laagris Eestis oli sama kui teistes Venemaa laagrites. Ka siin tarvitati kõiki vahendeid, et sundida kantoniste siirduma vene usku. Nii ristiti kantoniste 1834.—1860. a. 310.

²⁶ Lähemalt selle kohta: A. Liebmann, „Ajaloolised ja kultuurilised eeldused juudikoguduste tekkimiseks Eestis, Tartu 1937. a. lk. 14—42; A. Liebmann, Juutide elukutsete ajalugu Eestis lähtudes majanduslikkudest põhjustest ja ideelistest alustest, Tartu 1938. a., lk. 16—22.

²⁷ N. Genss, Zur Geschichte der Juden in Eesti I, Die Rovaler Synagoge, Tartu 1933. a. lk. 45.

²⁸ 1857. a. leidub veel juudi soost nikolai-sõdureid ja kantoniste:

Ristituteest oli enamik juute²⁹, kes Liivimaa, Kuramaa ja Leedu kubermangudest toodi kantonistidena Tallinna. Eesti rahvatraditsioonis on juut-kantonistidest säilinud mõningaid mälestusi. Korjatud andmeid on enamasti Raplast, nii et arvatavasti olid juutkantonistid paigutatud seal ümbruses³⁰.

Krimmi sõja ajal teenis Tallinna, Tartu ja Pärnu garnisonides suur hulk juudi soost nn. „nikolai-sõdureid“. Neil lubati võimude poolt abielluda sõjaväeteenistuse kestel ja nende perekondi hakati ülal pidama riigi kulul. Kantonistid ja nikolai-sõdurid panidki aluse juudi kogudustele-kogukondadele Eestis. Algul koguduses nimetati juuti ta teenistuskoha ja ametkoha järgi sõjaväes: nii näiteks „Signalist Dvinski 2. roodust“. Kui kantonist sõjaväest vabanes, jäi talle see nimi ikkagi püsima.

Tallinnas elas 1856. a. umbes 60—80 perekonda juudi soost nikolai-sõdureid, kes moodustasid koguduse. Tartus asus 1859. a. umbes 10 perekonda juut-nikolai-sõdureid. Tallinnas oli neil juba 1830. a. kogunemispaiik, kus nad käisid koos oma usukommete täitmiseks. Selle kogumiskoha asutamiskloost jutustab endine Tallinna juudi soost kantonist A. Traub huvitavaid üksikasju³¹. On olemas kindlad andmed, et 1840. a. ümber peeti koguduse sündinute ja surnute kohta eriraamatuid³². 1856. a. sai sõdurite kogudus kindlama organisatsioonilise ilme: asutati kalmistu ja moodustati ühtlasi ka matusetalituse osakond.

Valga maakonnas	157.	Viljandi maakonnas	163.
„ linnas	32.	„ linnas	12.
Tartu „	202.	Saaremaal	30.
Võru „	12.	Kuresaares	68.
		Pärnu maakonnas	56.
		„ linnas	100.

Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands und Oesels von Fr. von Jung-Stilling, Dritter Jahrgang, Riga 1866, lk. 41. jj.

²⁹ 1844. a. — 110 ristitust ristiti ajavahemikus 25. veebr.—19. märtsini 96 juut-kantonisti. (Üldse oli sel aastal Tallinnas kantonistide poolpataljonis 168 juut-kantonisti.) 1853. a. — 97 ristitust ristiti ajavahemikus mai, august ja detsember 94 juutkantonisti. 1854. a. — 44 ristitust ristiti ajavahemikus jaanuar ja märts 43 juutkantonisti.

Vanuse järgi olid ristitud juudid: 10—14 a. — 115; 15—19 a. — 141; 20—24 a. — 9; 25—29 a. — 11; 30—34 a. — 1; 35—39 a. — 1; 55—59 a. — 1. N. Genss, mainitud teos, lk. 45.

³⁰ ERA II, 6, 499/500 (4) < Rapla; ERA II 6, 663 (1) < Rapla; ERA II 25, 345/6 (24) < Rapla 1930. a. Tekstides esinev „kolmikpoiss“ on rahvaetümoloogiline tuletis vene „школьник“ust“ (= kantonist).

³¹ J. Lipschitz, Sichron, Jakob, Kovno, 1924, lk. 217 jj.

³² K. Jokton, Di Gesichte fun di idn in estland, Tartu 1927. lk. 15.

Enne 1865. a. elas Tallinnas juutidest vaid sõdureid ja mõni üksik eraisik, kes siiatulekuks sai võimude poolt ajutise loa. Nii asus 30-ndatel aastatel siia elama juut Kuklinski, ametilt puukaupmees ja korsetitegija, ning „tänu viimasele ametile leidis ta armu Tallinna kõrgemate ametnike prouade ja tütarde juures ja talle lubati alatiseks siia jääda“³³. Nii mõnegi korra kuuleme, et sama isik astub energiliselt välja kaitsma noori juudi soost kantoniste. See on seni ainuke teadaolev juhtum, kus juudil-eraisikul lubati siia asuda.

Umbes samal ajal tekkisid ka teised juudi kogudused. On teada isegi mõnede juudi koguduste esimesed liikmed, kelleks eranditult olid sõdurid³⁴.

Kuigi kantonistid ja nikolai-sõdurid olid siinsete juudi koguduste pioneerideks, poleks neist vist kunagi võinud tekkida suuremaid ja elujõulisemaid asundusi, kui poleks aset leidnud muutus üldises õiguslikus korras, mille alusel juudid said võimaluse asuda legaalsel teel Eestisse. Selline muutus tuli 1865. a. Selle aasta määruse põhjal tohtisid: 1) nikolai-sõdurid, 2) käsitöölised, kes omasid tsunfti poolt välja antud vastavaid tunnistusi ja olid seni tegelnud ametiga, 3) juudi soost kaupmehed, kes viis aastat järjest olid äritsenud esimese järgu äritunnistusega, ja 4) juudid, kes omasid kõrgema hariduse — elama asuda ka Eesti linnadesse. Nii tekkis Eestis kantonistide ja sõdurite poolt rajatud juudi asundusi, mis üha kasvasid. Lähemalt vaadates eesmärke, mida taotlesid väikesed juudi kantonistide ja nikolai-sõdurite kogudused, näeme, et nende peasihtideks oli oma liikmete usuliste, heategeliste ja kasvatuslike tarvete rahuldamine.

Tehes kokkuvõtet sellest ajajärgust võime nentida, et kantonistide ja nikolai-sõduritega algab uus ajajärk siinsete juutide elus. Kuna nad seni omasid omavahel vaid nõrku sidemeid, niivõrra kui seda majanduslik elu nõudis, pidid need suhted käsitletaval ajajärgul tugevnema. Vanemais sisserändamisfaasides, kui selliseid üldse oli, jäid juudid veel tihedalt seotuks oma endise kodumaaga, nii et nad ei olnud siin üksteisest olenevad. Teisiti oli aga kantonistide ja nikolai-sõduritega. Need olid oma sünnimaast täiesti eraldatud ja leidsid end olevad sunnitud ühinema omavahel³⁵.

³³ N. Genss, mainitud teos, lk. 37 j.

³⁴ Valgas — H. Brand, D. Leitson, H. Blum ja Jakobson; Narvas — Maslovski, D. Blandes, Meierowitz, Wichman ja Kulman; Võrus teenis juudi-soost veltveebel Golubew ja Josselovitz; Viljandis — Pavlovski. Kas ka Rakveres juudi soost nikolai-sõdureid teenis on teadmata. Küll on aga andmeid kahest juudi soost sõdurist, kes Krimmi sõja ajal surid Rakveres ja sinna maeti.

³⁵ Kuna praegune Eesti NSV-s elutsev juutkond põlvneb enamikus nikolai-sõdureist ja kantonistide järeltulijaist, siis annab see ka nüüd valusalt tunda siin elavate juutide kultuurilise mahajäämise põhjusena.

Kantonistide sunniviisiline ristiusustamine võis vaid väliselt anda tagajärgi, sisemiselt aga jäid nad ikka samasuguseiks. Kantonistide suuline traditsioon tõendab seda. Igatsus ühinemise järele väljendus selles, et juut-kantonistid ja sõdurid Tallinnas omasid juba 1830. a., s. o. mõni aasta pärast juutide värbamise algust sõjaväkke, kogumiskohta, kus nad käisid koos ja võisid elada ühist elu.

Selles on Eesti juudi koguduste — organismide, mis polnud ei kiriku ega riigiga identsed, vaid ühendasid paljudest organisatoorilisist ja kultuurilisist komponentidest — tekkimise algidu. Eestis valmis vaid kantonistide ajal juudi koguduse idee.

A. Liebmann.

Ametliku rõugepaneku algusest Eestis.

Uurides Edela-Eesti vallamajades asuvates valla-arhiivides, satusin vahete-vahel rõugepaneku registreerimise raamatute peale, mis ulatusid möödunud sajandi 20-ndatesse aastatesse.

Huvi tundes küsimuse vastu, millal on algust tehtud eestlastele ametliku ja järjekindla rõugepanekuga, heitsin pilku meil seni ilmunud sellekohasesse kirjandusse. Selgus, et küsimus rõugepaneku ofitsiaalso alguse kohta meie maal on seni veel selgitamata.

Rõugepaneku ametlikku algust Liivimaal olgu allpool käsitletud, kuna üldse rõugepaneku algmete kohta Liivimaal olgu juhitud vastavatele töödele¹.

Talurahvaseadustes rõugepanekut veel ei käsitleta. Liivimaa Talurahvaseaduse § 521 ja § 560 kõnelevad üldsõnaliselt epideemilistest haigustest². Eestimaa Talurahvaseaduse § 321—327 kõnelevad ainult hobuste ja üldse loomade tõbedest: „Holekandmisest Weiste-tõbbe vastu.“

Varsti pärast 1819. a. Liivimaa talurahvaseaduse jõustumist oli Riias kokku tulnud rõugepanekut korraldav komitee (Livl. Gouvernements-Schutzblattern-Impfungs-Comitee) ja välja töötanud nn. „reglemendi“, mis Liivimaa Kubermanguvalitsuse ukaasile (Ukaas 22. nov. 1820, nr. 5948) lisatuna ilmunud ja avaldatud

¹ F. Amelung, Die Schutzpockenimpfung in Livland im XVIII Jahrhundert (Rigasche Stadtblätter 1904), lk. 223—227 ja 231—235. Samuti [F. G. Arwelius], Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat, Tallinn [1709], lk. 71—77. Kaitserõugete pookimise faktilise külje ja selle arenguloo kohta vt. esijoones K. Schlossmann, Kaitsepookimine rõugete vastu, Tartu 1935.

² Liivimaa Talurahvaseadus 1819. a. § 560: „...külgehakkava taudide, nenda kui rõugede pärrast...“

trükituna kolmes keeles, nimelt saksa (Reglement), läti (Likkumi) ja eesti (Seädus) keeles³.

Reglement sisaldab üldse 11 §-i. Kõige pealt selgub § 1 ja § 2-st, et rōugepanek on maksuline. Nimelt pookijatele maksetakse iga lapse pealt 15 kopikat hōberaha „kui rouged heaste on külgehakkand“ (§ 1). Pookijatele maksetakse raha valla-laekast, mis nõutakse hiljem laste vanematelt sisse (§ 2).

Kaitserōugepanek on ühtlasi kohustuslik (§ 4): „Koggekonna- ja kirriko-wōormōndrite kohhus on, kui kasku sawad, kōik lapsed, kel rouged weel pannemata on, jalla pealt senna wia, kus tohter pogib; ning ka weel parrastki nendega senna minna, kui sellejärele tulleb wadata, kuida rouged hakkand.“

Järgnev § 5 näeb ette trahvi kasku mittetaitmisel: „Wannemad, wōormōndrid ja perremehhed,“ — kes rōugepaneku kasku ei taida, peavad trahvi maksma, nimelt — „igga lapse pealt, kes tullemata jäi, kahhekordse pakimise rahha, mis on: 30 koppikad hōbbe rahha, walla-laeka makswad.“

Kaitserōugepaneku täpseks registreerimiseks on ette nähtud nōōri-raamatud. § 10 määrab, et igas koggekonna-kohtus peab olema kaks nōōri-raamatut, kuhu kantakse sisse: „nende laste, ja nende wannemate nimmed, kel rougid pantud.“

Viimses §-is on käsitletud järelevalvet rōugepaneku kohta. § 11 ütleb, et üks neist nōōri-raamatuist jääb koggekonna-kohtusse, kuna teine eksemplar läheb aruande-korras järelevalve-instantsidele, kust raamat pärast koggekonna (s. t. valla-) -kohtule jälle tagastatakse. Nimelt saadeti igal aastal rōugepaneku-aruanded vallakohtute poolt nende järelevalve instantsile — kihelkonna-kohtule.

Nimetatud kaitserōugepaneku ukaasi tegeliku teostamise kohta valdades näeme järgmist.

Saarde kihelkonna Pati vallakohtu protokoll nr. 1, 26. veebruarist 1822, sõnab:

„Nr. 1 selle 26-mal Februari ku päwal 1822 aastal Patti koggekonna kohtus olli toimetamas Rehema Jaan kohto wannem, Kurmi Pet, Pedit Jaan kohto mehe. Moisa walitsus kullutab koggekonna-kohtule, koggekonna wōormendritel Kallita Ans, Kinioia Jaan ja kirriko wōormender Saunametzta Pet, se kask mis kihhelkonna-kohtust selle 18-mal Febr. ku päwal 1822. sai antut. Kihhelkonna-kohus annab tãda koggekonna kohtule, koggekonna wormenditel ja kirriko wormenditel, et se nende ohl ja murra pãb ollema, et rouge pakkimine sab koggekonnas eddessi awwitut se kask selle-

³ Ukaas ja reglement üheskoos trükituna ülalmainitud kolmes keeles, vt. ENSVRKTrtO, Liivimaa Kubermanguvalitsuse ukaasid 1820—1821. Peale selle ukaas leidub veel käsikirjas, ENSVRKTrtO, Liivimaa Kubermanguvalitsuse žurnaal 1820. a., lk. 204 (nov. ja dets. 1820).

perrast taieste taidetud, ja kui ohloto neid leitakse, sawad nemad 25 Rub. pel rapitud.

+ + + Rehema Jaan
+ + + Kurmi Pet
+ + + Pedit Jaan.“

Pati valla aruandes aja kohta 1. I — 1. VII 1821 nähtub järgmist.

Rõugepaneku alla kuulusid 1. I 1821	46 last
1. I — 1. VII 1821 tuli juurde	21 „
Seega kokku 1. VII 1821	67 „

Kaitserõugeid poogitud	55 lapsel
Neist hakanud	43 „
Kaks korda rõugeid poogitud	6 „
Üks kord rõugeid poogitud	2 „
„Es olle mitte õigid rougid ehk ei olnud wälja todud“	4 „

Seega 1. VII 1821. a. jäi järele 24 last, kellel rõugeid ei olnud⁴.

Endises Jäärja (Saarahof) valla arhiivis Saarde kihelkonnas leidub samuti rõugepaneku-raamat ametliku rõugepaneku algpäevilt, kus öeldud: „Impfungs Buch“ — ja edasi: „...said keik selle koggokonna lapsed 14. aastast sadik, sest rouge pakiast Hirurgus Rimannist läbbi wadetud sel 26. [V 1821]“⁵.

Ka teistes maakondades leidub kaitserõugepaneku andmeid valla-arhiivides. Näit. Suislepa vallamajas on säilinud: Impfungs Buch des publ. Gutes Woroküll — seega endises Vooru kroonuvallas⁶.

Leo Leesment.

⁴ Pati valla-arhiivist (ekstserpeeritud autori poolt 1925. a.).

⁵ Jäärja valla-arhiiv.

⁶ Suislepa valla-arhiiv.

Arvustused.

Geschichte des Bürgerkriegs in der UdSSR. Band I. Moskva 1937.

The History of the Civil War in the USSR. Volume I. Moskva 1937. 298 lk. (Arvustuse aluseks on võetud ingliskeelne väljaanne.)

I imperialistliku sõja ja sellele eelnenud ning järgnenud sündmuste kohta on olemas ülenähtamatult rikkalik kirjandus. Enamik sellest on aga ajaloolise objektiivsuse seisukohalt kõlbmatu — ühekülgsed, erapoolikud, meelevaldsed ja sihilikud käsitlelused. Ka ajajärk, mil katsuti võtta erapooletumat suunda — suurte diplomaatiliste allikpublikatsioonide ajajärk — jäi lõpuks viljatuks, sest ka nende avaldamise ja töötlemise juures jäi esikohale apologetiline joon, sõjasüü küsimus, mida ei suudetudki teoreetiliselt lahendada, vaid mille õiendamiseks mürisevad nüüd II imperialistliku sõja relvad.

Veel erapoolikumad ja sihilikumad olid kodanliku ajaloo uurimise käsitlelused tsaristliku Venemaa kokkuvarisemise, järgnenud kodusõja (1917—1922) ja noore NSV Liidu võimsa tõusu kohta. Viha NSVL vastu oli imperialistlikes riikides veel suurem kui viha isekeskis — see oli hukkunägeva ekspluateriva klassi meeleheitlik võitlus oma positsioonide eest.

Sotsialistliku riigi sünni kohta tsaristliku Venemaa varemil on meil nüüd kättesaadav hulk esmajärgulisi usaldatavaid käsitlelusi. Kõige klassilisem nendest on ÜK(b) Partei ajaloo lühikursus, mis oma vastavate osades annab *in nuce* lahenduse kogu sündmustiku ahelale. Mis „Lühikursuses“ ainese kokkusurutuse tõttu jääb puudu piltlikkuse ja allikmaterjalidega tutvustamise suhtes, selle annavad teised, ulatuslikumad käsitlelused. Siin vaadeldav „NSVL kodusõja ajaloo“ I köide on üks sellistest suurkäsitlelustest.

„NSVL kodusõja ajalugu“ on ametlik ajalugu. Ametlik mitte kodanliku historiograafia „ametlikkuse“ mõttes, mis seisab tõsiasiade koolutamises valitsevale kildkonnale, suunale või tendentsile meelepäraseks, vaid ametlik autentsuse mõttes, sellega, et tema väljaandjateks on isikud, kes 1) võtsid ise juhtivalt osa sündmustest, mida nad käsitlevad, 2) olid suure Lenini lähimad kaastöölised ja marksistlik-leninistliku ühiskonna- ja ajalooõpetuse kaastehitajad ning jätkajad ja 3) on täiesti suutelised sellejuures objektiivselt valitsema käsitletavaid küsimusi ja ajajärku. „NSVL kodusõja ajaloo“ autoriteks on: M. Gorki, V. V. Molotov, K. J. Vorosilov, S. M. Kirov, A. A. Zdanov ja J. V. Stalin.

Ametlikkudel ajalookäsitlelustel on tendents kalduda skematiseerimisele, üli-lihtsustamisele või ühekülgselt teatavate elementide esiletõstmisele. Vaadeldav käsitlelus ei oma seda pahet, vaid on algusest lõpuni täiesti meetodikindlalt teaduslik. Nagu ÜK(b)P ajaloo lühikursus, nii ei võimalda ka „Kodusõja ajalugu“ mingil määral marksismi-leninismi vulgariseerimist. Populaarteaduslikkus saavutatakse lihtsustamisega esitusviisis, mitte aga teooria või käsitlusviisi simplifitseerimisega.

„Kodusõja ajaloo“ I köide käsitleb suure Oktoobrirevolutsiooni eellugu, ajajärku esimese imperialistliku sõja puhkemisest kuni 1917. aasta oktoobri alguspäevadeni. See ajavahemik on väga tähendusrikas proletariaadi revolutsioonilise liikumise ajaloos: ta tähistab ühelt poolt kodanliku revolutsiooni ja teiselt poolt marksismi-leninismi teooria suurt tuleproovi, esimese ummikussejooksmist ja teise võidukat elluviimist.

I peatükk viib meid *in medias res* tsaristliku Venemaa laostumiseelsesse heiflusse, mis algas kohe sõjakuulutamise järel. Eesõna või sissejuhatust, mis meie seni nähtud sellemahulistest teostes on olnud tavaline, teosele ei ole antud, nähtavasti pidades seda ülearuseks. Mõnevõrra on seda siiski põhjust soovida, kas või näiteks teose saamisloo, väljaandmise kava, autorite tööosa või -jaotuse jms. suhtes.

Teose liigestus on hästi läbi viidud. On küllaldase põhjalikkusega analüüsitud eeltingimused, liikumapanevad tegurid, sündmused, vastaspoole reageeringud ja võitlused. On sünteesides näidatud proletaarse revolutsiooni liikumise tõusud ja mõõnad, revolutsiooni ja kontrrevolutsiooni strateegilised ja taktilised võidud ja kaotused.

Teaduslik läbitöötus on teosel väga soliidne. Revolutsioonilisi kui ka kontrrevolutsioonilisi jõude on täielikult läbi valgustatud; otsuseid ja hinnanguid pole langetatud ilma põhjendusi esitamata. Allikmaterjali on esitatud ulatuslikult ja väga hästi. Allikatele on viidatud 270 lehekülje kohta üle 700 korra. Teose käsitlemise hõlbustamiseks ja populaarteaduslikkuse mulje tõstmiseks on tsitaatide-aparaat eraldatud lisasse. Lisas on samuti antud väga täpne sündmuste-kronoloogia.

Poliitiliseks põhijooneks, mis läbib kogu seeriat, on autorid valinud moto Leninilt: „Käeoleva imperialistliku sõja muutmine kodusõjaks on proletariaadi ainuke õige loosung“. Revolutsioonilise liikumise kandmisel on käsitletud täiesti õige osatähtsuse järgi Lenini ja ÜK(b) Partei tegevust. Samuti on kontrrevolutsiooniliste jõudude eritlemisel vene aadli ja kodanluse kõrval omistatud väga olulist tähelepanu juba 1917. aastal toimuvale välismaiste jõudude „vaiksele interventsioonile“.

Koostus- ja trükitehniliselt on teos täiesti esinduslik ja kannatab välja igasuguse võrdluse. Esitusviis on haarav, paiguti süüfiv, aga sellejuures asjalik. Raamat on rikkalikult illustreeritud pildimaterjaliga: 3 kartogrammi, 1 tabel, 58 fotoarätõmme, 54 pilti ja vinjetti, 28 meisterlikku karikatuuri, 18 pilti ja 3 karikatuuri kriittahvilil.

Inglise- ja saksakeelsed tõlked on tehtud täiesti asjatundlikult ja hoolikalt. Köide on maitsekas ja hea. Raamat on sisuliselt ja tehniliselt väärtuslik lisand NSVL ajaloo ja saavutuste tutvustamiseks ja väärrib igati huvi.

Neile aga, kes tahavad üksikasjalisemalt õppida tundma NSV Liidu kangelaslikku võitlust ja väsimatuid võitlejaid proletaarse revolutsiooni läbiviimisel ja selle saavutuste kaitsmisel, annab „NSVL kodusõja ajalugu“ nii sisulises osas kui ka viidete teel asendamatuid andmeid. Siin paljastatakse rohkel määral väärkujut-

lusi, mida kodanlik historiograafia on kudunud NSV Liidu ajaloo kohta, paljastatakse ühflasi kodanluse enda kõdunenud seisukorda, mis ennustab sellele kord möödapääsmatut saatust.

A. Miks.

A. Soom, Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636—1656. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXII. Tartu 1940. XX + 272 lk., 1 kaart + 2 plaani.

A. Soom on võtnud vaatluse alla küsimuse, mis on Eesti kaubandusajaloole õige tähtis, piiranud seda aga ajaga, kus transiitkaubanduse läbikäik oli väga langenud. Kui Vene transiitkaubanduse kohta Baltimail leiame kirjandusest rohkesti andmeid, siis käsitledav ajastu on lähemalt veel uurimata, kõnelemata lühemaist käsitlustest ja sõnavõttudest kirjanduses. Töö on rajatud peamiselt allikainesele arhiividest. Ajastu piirijooned, mis on vaatluse alla võetud, on dr. Soomi poolt küllaldaselt põhjendatud, nimelt Axel ja Erik Oxensfiernade tegutsemisaja vastavate küsimustega.

Asudes töö lähemale hindamisele läheneksime talle kõigepealt ta tehnilise või välise külje seisukohalt. Töö ülesehitus on teostatud üldiselt rahuldava kava kohaselt. Autor on paigutanud oma töösse peatükid nagu „Kaubandusliku tegevuskapitali küsimus“, „Kaubalaevastiku ja manufaktuuride loomise katsed“ ja „Veeteede korraldus“, mis aga samavõrra, mõnikord aga suuremaski osas on seotud Eesti- ja Liivimaa oma kaubanduse elustamisega ja vahekorradade tihendamisega läänega, kui Vene transiitkaubandusega. Nii ei tule neid peatükke võtta täiel määral Vene transiitkaubanduse probleemi käsitlemise osadena, kuigi nad ka sinna kuuluvad, ja seda rohkem teisejärguliste küsimustena. Igatahes teema seisukohalt on näiteks VI peatükk („Veeteede korraldamine“) rohkem kõrvalküsimus; tähtsamaid on peatükk I („Vene kaubanduse laokoha küsimus“), peatükk II („Valitsuse üritused laokohalinnades võõraste kaupmeeste kohta kehtivate kitsenduste kaotamiseks“), peatükk III („Tollipoliitika“) ja ka peatükk IV („Kaubandusliku tegevuskapitali küsimus“); ning peatükk VII („Balti mere kaubatee propageerimine väliskaupmeeste seas“) on teema kohaselt olulisemad, kui peatükk VI. Kuid kõrvalküsimust käsitlev VI peatükk on sellele vaadatava teose üks pikemaid — 54 lehekülge. Peatükk VII on koguni ainult 10 lehekülge. Sellel alusel tundub, et ainese rohkus, mis peatükk VI mainitud kõrvalküsimuse kohta leidus, on meelitanud autorit küsimust hoopis pikemalt ja üksikasjalikumalt käsitlema, kui see töö proportsioonides hoidmise seisukohalt oleks sobiv olnud. Siin oleks vabalt võimalik olnud teemale keskendumise huvides lühem ja vaid tähtsamate asjaolude vaatlus, kuna muu oleks käsitlemist võinud leida mujal, mõnes eriartiklis.

Üldse tundub, et tööd oleks võinud palju rohkem koondada ja keskendada. Teatava venivuse mulje annab tööle asjaolu, et autor on iga peatüki lõppu paigutanud kokkuvõtte peatükis kõneldud asjaoludest, peaaegu uut lisamata, ning töö lõppu veel „Lõpusõna“,

kus ta veelkord annab kokkuvõtte kõikidest peatükkidest. Minu arvates peatükkide lõpus asetsevad kokkuvõtted võinuks pikemata ära jääda ja üldkokkuvõtte koondada lõpusõnasse sel kujul, nagu see praegu lõpusõnas leidub. Ülevaatlikkus selle all poleks kannatanud.

Kokkuvõtlikkust oleks võinud hästi teostada ka peatükk I selles osas, kus autor kirjeldab Narva tüli Ivangorodiga. Dr. Soom on maininud tüli käsitlenud juba varem ühes eriuurimuses ja seda võinuks nüüd vaid lühidalt mainida, viidates vastavale kirjutusele. Nüüd autor ligi 10 leheküljel (lk. 42—51) tsiteerib ja refereerib oma mainitud eriuurimust. Ta nimetatud lehekülgedel viitab 24 korda oma avaldatud töödele, nendest üksi uurimusele „Ivangorod als selbständige Stadt“ 20 korda, ja ainult 3—4 korral arhiivianesele.

Asudes nüüd kasutatud allikainese ja kirjanduse juurde tuleb märkida, et autoril, temast vist küll mitte olenevail põhjusil, pole läinud korda kasutada Hollandi (eriti Haagi Riigiarhiivi ja Amsterdami linnaarhiivi), Saksa (eriti Lüübecki Riigiarhiivi) ja N. Liidu arhiivimaterjale, mis Vene transiitkaubanduse probleemi käsitlemisel Eesti alal on eriti olulise väärtusega. Sellevastu autor suure hoole ja püsivusega rea aastate jooksul on töötanud läbi vastavais arhiivides ja raamatukogudes kodumaal, Soomes ja Rootsis asuvad küsimuse kohta käivad ainstikud, millele rajanebki töö.

Töös kasutatud kirjandus on õige suur, ulatudes nimestiku järgi 117 eriteosele. Neist suurem osa sisaldab teema kohta vaid vähemaid andmeid, ainult osa on väga olulise tähtsusega, eriti mõned allikväljaanded. Kirjanduse loendis võib märgata puuduvana mõned teosed, mis teema kohaselt pidanuks autorit huvitama. Nii ei leidunud nimestikus Benjamin Cordt'i teos „Русское зерно на Голландском рынке в 30 годах XVII столетия“ (ilmunud N. Liidus 1925. a.). Autor on kasutanud rea vene uurija Inna Ljubimenko teoseid, kuid need tunduvad teema seisukohalt väljudes vähemolulisena sama autori uurimuse kõrval, mis käsitleb Vene ja Hollandi vahelist kaubandust kuni XVII sajandi keskele. Seda teost autor ei märgi.

Rootsi valitsuse seisukohti Vene transiitkaubanduse suhtes ja neid mõjutanud eelnevaid seike oleks aidanud iseloomustada rootsi uurija E. W. Dahlgren'i teos „Louis De Geer 1587—1652. Hans liv och verk“ (1923) ja sama uurija väljaandel ilmunud „Louis De Geers brev och affärshandlingar 1614—1652“ (1934, Hist. Handl., D. 29). Samuti tähelepanuvääriv peaks olema P. Sondén'i teos „Bröderna Momma-Reenstierna. Ett bidrag till den svenska handels och industriens historia på 1600-talet“ (Hist. Tidskrift 1911, lk. 143—180).

Eriti tähtis Rootsi valitsuse poolt teostatavate laokoha-linnaõiguste põhimõtete tundmaõppimiseks oleks H. Sundberg'i uurimus „Den svenska stapelstadsrätten. En undersökning av institutets utveckling och nuvarande innehåll“ (1927). Seegi uurimus jääb autori laokohapoliitika käsitlemisel kasutamata.

Tallinna transiitkaubanduse olemusest, tehnikast, läbikäikudest, komisjoniäridest, tegevuskapitali küsimusest annab väga hea ülevaate Gunnar Mickwitz uurimuses „Aus Revaler Handelsbüchern“ (Helsinki 1938). Kuna need kaubandamise viisid omasid stabiilset ise-

loomu oma põhimõtetes säiluda keskajast peale kuni isegi 18. sajandini, siis näiteks autor oma töös eriti peatükk IV juures („Kaubandusliku tegevuskapitali küsimus“) oleks võinud kasutada ära kogemusi ja andmeid, mis nimetatud Mickwitz'i tööst olid saadavad. Seegi töö on autori tähelepanust mööda libisenud.

Mis teoses kasutatud lühenditesse puutub, siis on need korrektsed ja järjekindlalt läbiviidud. Tsitaate on nende ridade kirjutaja ainult piiratud ulatuses pisteproovide näol kontrollinud. Selleks tä võrdles arhiivimaterjalidel põhinevaid tsitaate algmaterjalidega, mida autor on kasutanud ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonnas Liivimaa Rootsiaegse Kindralkuberneri Arhiivi ja Eestimaa Rootsiaegse Kindralkuberneri Arhiivi fondidest. Neist pisteproovidest selgus, et arhiivianest on õieti tõlgendatud ja tsiteeritud arhivaarile omase täpsusega.

Töö lõppu on autor paigutanud kolm lisa: 1) teede kaart käsitletaval ajastul; 2) Sõrve- ja Ruhnu tulepaagi kavand; 3) Narva jõe suudme plaan. Need lisad on omaette küllalt huvitavad ja kõigiti ühenduses ka töö sisuga, kuid näiteks lisa 2 pole Eesti transiitkaubanduse teema seisukohalt küllalt iseloomustav ega tähtis. Tähtsaim ja sobivaim on 1. lisa: Eestit läbivad kaubateed XVII sajandi keskel. Sellel kaardil on esitatud Eesti ala osas ainult kõige tähtsamad kaubateed, mis aga on muidugi juba tuntud. Nii ei paku kaart otseselt uudsust, annab aga vähem asjatundlikule lugejale orienteeriva pildi. Tekib siiski küsimus, miks õige olulised teed on märkimata jäänud. Pärnut ei ühenda peale kavatsetava veetee ükski maatee ei Tallinna ega Riia ega ka sisemaaga, siiski oli Pärnu oluline kaubanduskeskus. Sama on maksev Saaremaa (Kuressaare) kohta. Need teed on samuti teada, kuid kaart vastaks nende pealemärkimisel rohkem oma pealkirjale. Lisaks teedele on autor märkinud kaardile ka töötavaid ja ehitada kavatsetud tulefornid; samafähitis oleks aga kaardile olnud märkida tollaegsed sadamapaigad Eesti rannikul.

Kaardi vaatlemisel tekib veel küsimus, kas dr. Soom poleks võinud katset teha, määrata kaardile ka XVII sajandi I poole kohta linnade majanduslikkude tagamaade piire. Võrreldes tulemusi minu töös Rootsiaja lõpu kohta avaldatud vastava kaardiga oleks huvitav jälgida tagamaade stabiilsuse küsimust.

Mis autori poolt töös rakendatud vaatlusviisisse üldiselt puutub, siis tuleb seda lugeda suurel määral deskriptiivseks. Leiame väga rohkesti kaasaegsete juhtivate tegelaste arutluste ja kavatsuste refereerimisi, kuna oma seisukohtadega, mis oleks nii-öelda tänapäeva uurimise seisukohalt hinnates kaalunud Vene transiitkaubanduse probleeme sügavamalt ja ulatuslikumalt, autor on olnud õige tagasihoidlik. Kohati tundub, nagu autori kaubanduspoliitilised vaatlused pole tehtud perspektiivis, vaid selle aja arvamuste pinnal.

Kui tahaksime saada täielikuma ülevaate Vene transiitkaubanduse probleemist kui seesugusest terviklikult ja Eesti linnade suhtumisest ning osast selles, siis peaks käesolev töö käsitlema Vene transiitkaubanduse tegelikku käiku ja transiitkaubandust mõjutanud

tegureid mitte üksi Rootsi seisukohalt, vaid analüüsima transiitkaubanduse allakäigu põhjust ka Vene valitsuse sellekohase majanduspoliitika ning Madalmaade ja Lüübecki poolt arendatud tegevuse seisukohalt. Alles siis selgub meile terves ulatuses Vene transiitkaubanduse Baltimailt eemaldumise ja ta siia tagasivõitmise katsetuse, ta loomuliku suuna ja ulatuse probleem. Dr. Soom omas töös vaatleb Vene transiitkaubanduse probleemi aga ainult kaubanduspoliitiliselt (lk. 258, märkus 4) ja sedagi ainult Rootsi ning Eesti linnade seisukohalt, kuid Vene transiitkaubanduse probleem pole muidugi kaubanduspoliitiline nähe eraldatud omaette, vaid temast terviklikku pilti saada tahtes tuleb teda võtta tolle aja elu reaalsetes raamides.

Ka selles ulatuses, nagu autor on Vene transiitkaubanduse probleemi oma töös käsitlenud, oleks pidanud leidma aset ka Vene transiitkaubanduse tegeliku olemuse, ta läbikäigu suuruse ja tegeliku arengu kohta ülevaade, põhjenev läbitöötatud statistiisel andmestikul, selgitatud vastavate tabelitega. Sellest olulisest eeldusest, mis annaks alles õige reaalse võimaluse näha Vene transiitkaubanduse küsimuse osatähtsust tolleaegses Eesti majanduselus, möödub autor kahjuks täiesti, lahendades seda tähtsat küsimust paari lausega eelpool märgitud kohas, lk. 28, märkuses 4. Ta ütleb seal: „Käesolevas töös meie ei ole võtnud lähemale vaatlusele kaubanduse tegelikku arengut ega esitanud statistikat kaubavahetuse suuruse kohta eriaastail, kaubaliikide ja üksikute eksport- ja importmaade osatähtsuse kohta. Seda ei võimalda rahuldavalt teha allikmaterjali napus, sest näiteks Narva kohta puuduvad täiesti tolliaruanded“. Siiski kuulub kaubavahetuse statistika, eksport- ja importmaade osatähtsuse tunnetamine reaalse andmestiku abil kaubanduspoliitika juurde. Need andmed moodustavad just selle õige aluse, millest iga kaubanduspoliitika püüab väljuda. Kindlasti omas ka Rootsi selleaegne valitsus teatava reaalse ettekujutuse Vene transiitkaubanduse käigust, sest vaevalt ta rajas oma tegevuse Tallinna ja Narva sellele ajale iseloomulikkude alati ülikurvtate väljendustega tundmustekirjadele, millistega tutvume rohkem määral käesolevas töös. Nii poleks miski keelanud autoril kaasa haarata oma töösse ühe tähtsama, kui mitte öelda kõige tähtsama osana Vene tolleaegse transiitkaubanduse tegeliku arengu selgitamise käsiteldaval ajal. See, et Narva kohta tolliaruanded puuduvad, ei oleks teinud veel võimatuks ülevaate andmist Tallinna kohta ja muude suhtarvude esitamist.

Asjaolu tõttu, et autor on kitsamalt piiranud teema vaatlust ja pole esitanud statistilist andmestikku, muudab meile ka Rootsi tolleaegse katsetuse, võita läbi Baltimaade kulgevaks Vene transiitkaubandus, hindamise kuidagi õige ebamääraseks. Reaalsed alused puuduvad ka sellekohaste tulemuste selgitamiseks. Selletõttu nii meil kui ka võib-olla autoril endalgi jääb tabamata õige kriteerium Vene transiitkaubanduse eelduste, käigu ja tulemuste hindamiseks käsiteldaval ajal. Tollipoliitikat käsitlevas peafükis tuuakse huvitavaid andmeid tollide suuruse kohta eri linnades, nende alandamise kohta, kuid selgusetu jääb, kuidas tollipoliitika ise mõjus Vene transiitkaubanduse tegelikule läbikäigule. Ka asjaolu, et autor lähe-

malt ei selgita, peale Rootsi valitsuse oma, Moskva riigi selleaegseid kavatsusi ja samme transiitkaubanduse kohta, võib jätta kahtlema tunde autori väite suhtes lk. 258—261, et Vene transiitkaubanduse tõus aa. 1649—55 oli tingitud suurel määral Madalmaade-Inglise sõja mõjust. Võib-olla oli siin siiski tähtsamaks teguriks aga tsaar Aleksei Mihhailovitši poolt neil aastail teostatud kaubanduspoliitika?

Võiks öelda, et uurimuse läbilugemisel selgub meile Rootsi tolaeegse valitsuse suhtumine Vene transiitkaubanduse küsimusse ja Eesti linnade, vast koguni ülirohutatult eriti Narva kaubanduslikku olundisse, selguvad ka Rootsi valitsuse paljud kavatsused, millel oli vähe tulemusi või tulemusi sugugi polnud, ei selgu aga Vene transiitkaubanduse probleemi üldasetus ja ta täielik osatähtsus selleaegses majanduses.

Lk. 77 autor, mainides Tartule laokoha õiguste kinnitamist 1646, ütleb et pealiskaudsel vaatlusel jäävat see kinnitus täieliseks mõistatuseks, sest see olnud täielikus vastuolus valitsuse seniste seisukohtadega. „Äinuke võimalus selgitada selle „suurepärase privileegi“ saamise põhjusi oleks viia see ühendusse valitsuse kaubanduspoliitika paindlikkusega“, ütleb autor. Valitsus katsetanud Tartu laokohaga. Ennem võib seda valitsuse seisukohta ajal, kus Vene kaubanduse transiit oli kasvamas, tunnuseks pidada, et valitsus ei pidanud enam tähtsaks laokoha õiguse kinnitamist ainult ühele linnale ja ei lootnudki ainuüksi laokoha õigusest kaubanduse suurt elavnemist; see samm on rohkem ühenduse viidav valitsuse poolt teostatama hakatava vabakaubanduse põhimõtetega.

Lk. 115 ja järgmistel autor nähtavasti on ühisel seisukohal Rootsi valitsuse tolaeegse arvamusel, kuna ta seda ka mujal tollipoliitikat käsitlevas peatükis rõhutab, et kõrged tollid olid Vene transiitkaubanduse Balti merelt Valgele merele suundumise peamisi põhjusi. On siiski veel lähema uurimise väärt, kuidas lugu tõepoolest oli. De Rodes XVII sajandi keskel oma aruandes peab väga tähtsaks Vene transiitkaubanduse vähenemise põhjuseks Baltimail asjaolu, et Vene valitsuse soov oli, rippumata tollimaksudest, koondada Vene ekspordikaubandus oma ainsasse sadamalinnas, mis seisis ühenduses välismaaga, Arhangelski. Et see kindel soov tsaaril oli, seda tõendab ka see fakt, et Öresundi tollivabaduse kaudu Rootsi poolt saavutatud tollikergendus Vene transiitkaupadele ei leidnud järeletegemist venelaste poolt, vaid vastupidi, 1647. a. tsaar koguni kõrgendas tolle Baltimaadesse minevate kaupade pealt. See näitab omelt Vene majanduspoliitika kindlat tendentsi. Autor ei ole ka sellest faktist mingit järeldust teinud. Kuna autor rõhutab tollide suurust Eesti linnades tähtsana tõkestusena Vene transiitkaubanduse kulgemisele siitkaudu, siis olnuks huvitav tuua üksikasjalikum võrdlus Arhangelski ja siinsete tollide vahel. Kui Ritzi teatel tsaar Arhangelskis võttis 6% tolli, Eesti linnades see alandati aga 2%-le, siis seegi seik ei rekonstrueerinud transiitkaubanduse endist ulatust, kuigi see elavnes. Autor pole oma töös eriti esikohale tõstnud üht asjaolu, et kaubanduslikus läbikäimises olid suured muuted aset leidnud, võrreldes keskaja Vene transiitkaubandusega. Venest läände kulgevate massartiklite koostis oli muutunud, massaineteks olid kujune-

mas vili Baltimaailt, Preisist ja Poolast ning Riia tagamaalt Valge-Venest ning Leedust; vene kaubad leidsid lääne turge nüüd kergemini ka Breslau kaudu. Vene valitsus oli mitmeti kasutanud merkantilistlikke printsiipe. See kõik tõi muuteid. Vene transiitkaubanduse kulgnevusse Baltimaade kaudu, kuid päriselt see ei katkenud. Arvestatakse XVII sajandi keskel, et sõit Hollandist Arhangelski vene kaupade järgi tuli odavam kui Eesti linnadesse vene kaupade järgi sel juhul, kui teostati navigatsioonijooksul vaid üks sõit; kuna aga Eesti ja Madalmaade vahel navigatsiooni jooksul suudeti teha rohkem sõite, siis lõpptulemuses see oli kasulikum. Talvel oli loomulikult odavam tee Vene transiitkaubandusel kulgeda Baltimaade kaudu. Raskuspunkt seisis siis XVII sajandi keskel venelastes endis.

Lk. 197 ütleb autor: „Laevastiku ja manufaktuuride loomise plaanide ebaõnnestumises pole süüdi huvi või turu puudus, vaid kapitali vähesus ja krediitdivõimaluste puudumine, eriti aga nende rahulikuks arenguks vajaliku aja piiratus.“ Nii-siis tulemused olid viletsad. Lk. 243 hindab autor aga, et manufaktuuride arendamise teisel arenguastmel sajandi lõpul olid tulemused vägagi tähelepanuväärivad, eriti Narvas. Võib-olla et nad tõesti ainult Narvas olid tähelepanuväärivad, mujal Eesti linnades ja maal aga küll mitte. Mitte kapitalivähesus, krediitdivõimaluste puudumine ega ka aja piiratus polnud nähtavasti niivõrd olulised, kui asjaolud, et manufaktuuride arendamiseks puudusid siin sageli looduslikud eeldused, endistest valmistamise meetodeist traditsioonilise vanade viiside armastamisega kinnihoidmine ja ettevõtete mõnikord väga ebareaalne alus. Kui Hollandis manufaktuurid varakult arenesid, siis olid seal selleks kõik eeldused, teisiti aga siin sel ajal puht-põllumajanduslikul maal. Kui siin plaanitati vase- ja rauakaevandusi, kus vaske ja rauda mainimisväärsel määral polnud, kui õhutati pärlipüüki jõgedest, kui kavastati soolasulafisi, siis need pidid varisema kokku. Peale Tallinna ja Narva ka Tartus kavatseti vasefagumise töökoja ja klaasipuhumise manufaktuuri projekte, nagu ka võib-olla teisteki linnades muude manufaktuuride alal. Aga need asutatud või asutada kavatsetud saeveskid, kangrutöökojad, köie- ja tubakamanufaktuurid ei kujuta endast veel tööstust, eriti sel kujul, nagu see samal ajal tekkima hakkas Rootsis.

Kokkuvõttes võiks öelda, et vaatamata neile märkustele, mis eelpool tehtud teose kohta, on autor teinud suure töö, mis väärrib kõigiti tõsist tähelepanu ja hindamist. Üldiselt on autor suutnud anda küsimusest ülevaate. Nii oma varemate uurimustega kui ka käesoleva tööga autor on tõendanud oma teaduslikku huvi ja oskust rakendada seda huvi teaduslikesse töödesse. Rakendades täpsust, ettevaatlikkust ja arhiivinduslikku vilumust on autor käesolevas töös meile suutnud esile tuua hulga senitundmatut ja hüvitavat aines-likku, mis tänuväärsel viisil aitab selgitada Eesti majandusajaloo üht erijärku.

O. Liiv.

E. A. Соколова, Комитеты деревенской бедноты.
Ленинград 1940, 71 lk.

Tohutuid muudatusi tõi Suur Oktoobrirevolutsioon põllumajandusse. Vaevalt ühelgi teisel elualal kujunes revolutsiooni tekifatud pööre nii põhjaniküündivaks, juurtenihaaravaks kui just põllunduses. See on ka täiesti arusaadav, kui meenutada tsaristliku Venemaa talupoegade primitiivset agrotehnikat ja sõna täies mõttes kidunevat küla, kus $\frac{2}{3}$ peredest oli kehvikuid ja $\frac{1}{5}$ majanduslikult end kuidagi ots-otsaga kokkuvedavaid keskmikke.

Välimuselt ja mõõtmeilt tagasihoidlikus, kuid seda sisukamas brošüüris võtab E. A. Sokolova vaatlusele, missuguseil ideelistel tähistel, revolutsioonilis-halduslikel juhistel ja organisatoorseil kandejõududel pandi alus sellele hülgaslikule ümberkujundamisele, mille lõpptulemusena saabus NSVL kolhoosne põllundus.

Ideelised tähised selleks püstitas V. I. Lenin ja tema juhitud bolševikkude partei juba ammu enne Oktoobrirevolutsiooni. Teoreetilisel hästi arendatud ja põhjendatud seisukohad anti veenvalt sõnastatud loosungitena revolutsioonilistele hulkadele praktilisteks eesmärkideks, mida tuli taotleda raugematu järjekindlusega. Need olid kolmest Vene revolutsioonist hästi tuntud loosungid linna- ja maaproletariaadi liidust, linnatöölise ja talupoegade kehvemate kihtide koostööst revolutsiooni võidu saavutamiseks ja endi vabastamiseks mõisnike ning kodanlaste kammitsaist.

E. A. Sokolova näitab oma raamatukese esimeses peatükis, kuidas V. I. Lenin juba 1903. a. avaldas üleskutse eriliste külakehvikute organisatsioonide loomiseks. Neid pidas ta tarviliseks kehvikute huvide kaitsmiseks ja jõudude koondamiseks külakodanluse — kulakluse — vastu. III parteikongressil 1905. a. võeti Lenini ettepanekul vastu resolutsioon talurahva liikumise suhtumise kohta, milles mõisnike maa konfiskeerimise ja talupoegade revolutsiooniliste komiteede organiseerimise kõrval esitati ka nõue külaproletariaadi iseseisvaks organiseerimiseks. Sama nõude asetas Lenin lähima poliitilise ülesandena päevakorda ka kohe pärast veebruari-revolutsiooni võitu 1917. a. Nõukogude võimu toetusel hakkas küla kehvikond kohe pärast Oktoobrirevolutsiooni organiseeruma. Nii toimus juba 1917. a. novembris Tambovi kubermangus esimesi külakehvikute maakondlikke kokkutulekuid Usmanis, kus otsustati asuda küla-des sõja-revolutsiooniliste komiteede ja punakaardi organiseerimisele. 1918. a. jaanuaris olid külakehvikute kongressid Voroo-neži kubermangu Nižnedeviski ja Ostrogožski kreisides.

Nagu autor järgnevas peatükis näitab, ei saadud külakehvikute organiseerimistöö alal kuni 1918. a. suveni midagi olulisemat ära teha, kuna siis oli aktuaalsemaks ja olulisemaks ülesandeks nõukogude võimu kindlustamine linnades. Suvel algas külakehvikute komiteede loomine ja linnaproletariaadi prodotrjad'ide (-toitlus-meeskondade) küla-desse saatmine. See Oktoobrirevolutsiooni teine etapp lõppes kombed'ide (kehvikute komiteede) likvideerimisega 1918. a. lõpul ja 1919. a. algul.

Kombed'ide ellukutsumise eelaktsooniks kujunesid tuntud „toitlusdiktatuuri“ dekreedid 13. ja 27. maist 1918. Neis toitlusolusid korraldavais dekreetides ja mitmeis V. I. Lenini üleskutseis proletariaadile tõsteti esile külakehvikute organisatsioonide ülesandeid. Edasise arengu sai see küsimus tähtsaks dekreedis „Külakehvikute organisatsioonist“ („Об организации деревенской бедноты“) väljastati VCIK ja Sovnarkomi kaudu Lenini ja Sverdlovi allkirjadena 11. juunil 1918. a. Tähendatud dekreet kirjutas kohalikkudele komiteedele ette toitluskomissariaadi ja VCIK üldjuhtimisel kujundada kohtadel kombed'e. Viimaste ülesandeks määrati: 1) leivavilja, esimese järgu tarbeainete ja põllutööriistade jaotamine ning 2) kohalikkude toitlusorganite abistamine kulakutelt viljaülejäakide äravõtmisel. Nagu sellest nähtub, oli kombed'idel revolutsiooni süvendamiseks külas suur tähtsus. Nad said toetuspunktiks proletariaadi diktatuuri teostamisele külas.

Kombed'ide massiline organiseerimine algas juba 1918. a. juunis ja vältas kuni novembrini. Suurim hulk neist loodi augustis ja septembris. Selle aja ja olustiku kohta esitab autor kaunikesti arvustikulist materjali, peamiselt põhja piirkonna alalt. Edasi ta vaatleb nende organiseerimise raskusi, kulakute, es-er'ide ja menševikude vastutöötamist neile ja samuti eripeatükis Petrogradi tööliste pingutusi ja võitlusi nende jaluleseadmiseks ja abistamiseks. Sellele järgneb kombed'ide organisatsioonilise struktuuri, nende teistele revolutsioonilistele organitele allumise ja vahekordade küsimuste selgitamine. Samuti nende ülesannete — poliitilise ja majandusliku tegevuse — vaatlemine, milleks olid esijoones võitlus kehvikuile maa jagamise eest, võitlus leivavilja hankimiseks kulakuilt, kaasa aitamine kodumaa ja nõukogude korra kaitseks (võitlus väejooksikutega jne.) ning lõpuks sotsialistliku põllunduse organiseerimine. Viimased peatükid on pühendatud kombed'ide kongresside, külades teostunud nõukogulik-parteilise ülesehituse, kombed'ide liikvideerimise ja nende ajaloolise tähtsuse jälgimisele ning hinnangule. Siin autor näitab lühidalt, et kombed'id erakorraliste organitena õigustasid end täiesti proletariaadi diktatuuri tugipunktidena, olles nõukogude korra teostamiseks külas vältimatult tarvilised.

Tõsi, mitmeidki küsimusi on riivatud võrdlemisi kergelt (näit. kombed'ide organisatsioon ja struktuuri, maadejagamist jne.). Meel- sasti oleksime näinud nii mõndki küsimust veel pikemalt ja tihedamalt käsitletuna, tihedama arvustikuga ja arhiivainese kasutamisega (allikaist on peale ajakirjanduse kasutatud peamiselt vastavaid kombed'ide kohta üllitatud dokumentide kogumikke). Sellega oleks see väga huvitav lühikäsitlus aina võitnud, silmas pidades, et käesoleval kujul on nii mõnelgi juhul opereeritud teatavate üldseisukohtade ja tuntud asjaolude esitamiseга pikemal kujul.

Igatahes aga on Leningradi ÜK(b)P Ajaloo Instituut (ÜK(b)P KK Marxi-Engelsi-Lenini Instituudi Filiaal) käesoleva lühiuurimuse väljalaskmisega, mis annab üldkokkuvõttes ühe olulisema Oktoobrirevolutsiooni etapi kohta koondatud ja usaldatava ülevaate, aidanud selle revolutsiooni algjärgu uurimist tuntava sammu võrra edasi. Pidades silmas ja arvestades siin avaldatud üld- ning

põhimõttelisi seisukohti, võivad uurijad-spetsialistid ajaloo alalt vastavaid küsimusi edukamalt edasi arendada nii laiufi kui sügavufi. Neile, kes tegelevad ENSV territooriumil toimunud Oktoobrirevolutsiooni põllumajanduse ning tootlusküsimuste uurimisega, on see väike raamatuke heaks abistajaks vastavate küsimuskomplekside suhtes orienteerumisel.

H. Rebane.

Varia.

ARHEOLOOGIA MUUSEUMI KOGUDE KASV 1940. A.

I.

Möödunud aasta jooksul Arheoloogia Muuseumi kogunenud kiviaega kuuluvate leidude arv (peanumbrite järgi 14 ja alanumbrite järgi 574) ei ole suur, aga võttes materjali sisuliselt, väärrib nii mõnigi leid nende hulgas tähelepanu. Puht statistiliselt on tublisti langenud üksikleidude hulk võrreldes eelmiste aastatega, üldarvult ulatudes 16-le. Üks leid on saadud Stockholmi ümbrusest ja 558 üksiknumbrit kuuluvad kiviaegsete asulaleidude hulka.

Asudes leidude kirjeldamisele vanuse järjekorras, tuleb nimetada esijoones luust ahingit ja õnge, mis on kalurite poolt võrguga Peipsi järvest välja tõmmatud, mõlemad Iisaku khk. ja vallas: ahing Katase ja Uueküla vaheliselt alalt umb. 2 km rannast ja õng Uueküla kohalt umb. 5 km kaugusel rannast. Nüüd Arh. Muuseumi tulnud ahing sarnaneb juba varem Peipsist Lohusuu kohalt umb. 10 km rannast leitud ahingitele, aga õng, seni esmakordne Peipsist, sarnaneb täiel määral Pärnu jõest leitud sellataolistele riistadele. Kahtlemata on vanuse küsimuses sel juhul raskusi, kuna leiusuhted midagi ei ütle, aga riistad oma vormi järgi peaksid kuuluma Litorina alguse, s. o. umb. 5000—4000 a. enne meie ajaarvamist. Pole usutav, et lained oleks need riistad kuskilt rannast 2—10 km kaugusele järve sisse viinud, sest viimasel juhul oleks pidanud kuskil rannikul samuti leitama mõni sellesarnane leid. Tõenäosemalt asuvad leiud enam-vähem omal algsel kohal. Sellest oleks otseseks järelduseks, mida geoloogid on ammu kinnitanud, et Peipsi järv pidi Antsülus-ajal ja Litorina aja alguses olema palju väiksem ning nüüd kalurite poolt tehtud leiud oleks võinud asuda osalt endise Peipsi rannikul (näit. käesoleval juhul ahing), osalt kaugemal, kus võis tol ajal olla olnud saar (õnge leid ja Lohusuu kohalt ahingite leiud).

Vanuselt järgmine on Narvataguse Lommi kl. asulaleid, mis kuulub kammkeraamilise kultuuri rühma, umbes kolmandasse aastatuhandesse enne meie ajaarvamist ja millel kaevamisi teostas allakirjutanu. Leiukoht asub väikese jõe kaldas kõrgematel liivastel aladel, mis seal moodustavad ainukese sellesarnase saarekese rabade ja niiskete savimaade keskel. Elamu ase oli kohalikkude elanikkude kirjelduse järgi juba varem kruusavedajate poolt

hävitatud, kuid samas läheduses tuli välja veel mitu lahtist tuleaset, kus oli veel alles hoidunud söestunud tukke. Nende tuleasemete ümber on tolleaegsed kalur-kütid istunud ja mitmesuguseid töid ning ka toitu valmistanud. Mispärast leidude tihedus on nende ümber tuntavalt suurem kui mujal. Eriti rikas oli kõnesolev asula keraamikast, mille hulgas, neid rekonstrueerides, võib leida suuri 50 cm läbimõelduga anumaid, mida kasutati tavaliselt mitmesuguste toidutagavarade säilitamiseks; nende kõrval aga ka tavalise poti suurusi nõusid ja õige väikesi jooginõusid, meie tassi suurusi ning veelgi väiksemaid. Kõik need nõud on ümmarguse põhjaga ja üle terve pinna kaunistatud väga mitmekesiselt kombineeritud kammtemplite ning lohkude ridadega. Peale keraamika leiti seal hulk tulekivist nooleotsi, mida kasutati tol ajal ka nugaena, väikesi kivitalbu, kaelaskantavaid kivist ripatseid ja väga puhtalt lihvitud kivist rõnga osi, suuri lihalõikamise nuge, nn. kööginuge, kivist sae katkend, tulekivist kõõvitsaid mitmesuguste puu- ja nahatööde tegemiseks, suur kivist haamer jn. Tavaliste tarbe- ja tööriistade kõrval leiti savist linnupea-skulptuure, milles peegeldub kalur-küttide usund. Vastava linnu, looma või kala kuju toodi ohvriks jumalale või haldjale, selleks, et saada suurt saaki, et loomad või linnud jne. ei pageks ära küti eest. Amulettidena kanti kaasa ka loomade hambaid või mõnda muud osa, et omada osa selle looma hingest. Nii keraamika oma mitmekesisete ornamentidega, mille hulgas isegi kammiga valmistatud linnu kuju, kui ka skulptuurid ja tarberiiistad on tihedalt seotud suure kammkeraamilise kultuuri iseloomuga, aga eriti Laadoga ja Äänisjärve ümbrusega, kus võib leida peaaegu täpsusteni samu elemente. Seda ühendust kinnitab veel kivitalbade materjal, mis ei ole kohalik, vaid siia toodud just viimaks-nimetatud aladelt, kus seda külluses saadaval.

Sama suunda näitab veel Iisaku khk. ja vallas Uueküläs vana elumaja lammutamisel keldri prahi hulgest leitud savikiltkivist õonestalb. Impordina võib märkida veel Narvataga Vtroja kl.-s leitud tulekivist kirvest. Tulekivi nagu teada ei leidu Eestis nii suurtes tükkides, et saaks valmistada kivikirvest. Täiesti võõras tüüp on samuti 12-tahuline kivikirves, mis on välja tulnud Kunda Selja algkooli kolikambrist, kuid mille algleiukoht kahjuks teadmata. Asulaleiuna tuleb nimetada üht ristteralist ilma varreauguta kivikirvest Jõelähtme khk. Kroodi kl. alalt, kus on tegemist suure kiviaja külaga, mida kahjuks ei ole seni veel kaevatud. Leiukoht asub kõrgel Litorina-mere randvalli liivasel alal, kus prof. A. Öpik selle leidis ja lahkelt üle andis Arh. Muuseumile.

Karjakasvataja-rahvastelt maha jäänud mälestusi on venekujulise kivi kirve vanem vorm (umb. 3800 a. vanune) leitud Harjumaalt Kloostri valla Määra kl. Nigula talu endisest koplilt ja sama kultuuri noorem kirve vorm leitud Põhja-Põhja-Põhja-Vedernika kl. Lehe tl. maal. Umb. samast ajast või vähe varemast võivad olla kivitalvad ja lihvimiskivi Saaremaalt Karja khk. Ratla kl. Kahvi tl. maal, kus peaks olema asula, arvesse võttes järjekindlalt leitud hulgalisi leide. Juba kiviaja lõpu rüüstadena on kahe teraga õonestalb Narvatagusest Sagrivje ja Konduši kl. vaheliselt alalt; varreauguga lameselgne hiline vorm Narvatagusest

Vtroja as. Kungla tl. maalt ja Balti-vormi lihtne varreauguga kirves Narvatagusest Kuikinbergi kl. alalt.

Kokku võttes pakub see väike materjal väga huvitavat ja laialdast pilti selle kauge mineviku ajaloo osa süstemaatseks uurimiseks.

R. Indreko,

II.

Metalliaegadest on Arheoloogia Muuseumi kogud kasvanud eelmise aasta jooksul 19 eri leiukohast saadud 6927 alanumbriga, Nendest on 6202 alanumbrit saadud 8-lt teaduslikult kaevatud kalmelt ja 682 alanumbrit ühelt linnuselt, kusjuures need kaevamised kestsid kalmetel 17 ja linnusel 9½ nädalat. Üksikleidude puhul on 3 kohta inspitseeritud ja teostatud järelkaevamine. Peale linnuse on kõik teised kaevamised nn. sundkaevamised, kuid andsid märkimisväärseid tulemusi uue ainese näol, mida nad lisasid muistse ühiskonna ajaloo valgustamiseks Eestis alates barbaarsuse keskastmest.

Barbaarsuse keskastmesse (pronksiaega) kuuluvaks osutus allakirjutanu poolt kaevatud kivikalme Jäma ja khk. Karuste kl. karjamaal, nn. „Suurveare“. Oma ehituselt kuulub see kivikirstkalmete rühma, kuid sisaldas rea erinevaid üksikasju. Esmakordselt Eestis leiti siin kaks suurtest raudkividest laotud kiviringi tihedalt kõrvuti, neist läänepoolsemal läbimõõt umb. 4,5 ja idapoolsemal 13 m. Väiksemas ringis oli keskel püstplaatidest kirst luustikuga. Suurema ringi keskosa oli 1904. a. E. Igel'i ja J. Gahlnbäck'i poolt põhjani läbi kaevatud, kuid mullast leiti nii põletatud kui põletamata luid ning pronksist habemenuga, mis laseb oletada keskel kaksikmatust. Samasugune lihtne habemenuga on varem leitud Kaarma Kuigu kivikirstkalmest. Suure ringi sisse oli maetud veel kahel korral põletatult, koos rüüvajakäpnustega, ning teise juurest leiti pronksist õõskeldi serv, mis kuulub tõenäoselt nn. Mälar-tüüpi keldile. Nende keldide peatootmisala oli Kesk-Rootsi umb. I aastatuhande algul e. m. a. ja Eestist oli neid varem leitud ainult üks eksemplar. Ainulaadseks nähteks oli luustiku leidmine püstplaatidest kirstust suure kiviringi lääneosa alt vastu väikest ringi. Tõenäoselt on tegemist ohvermatusega kalme rajamisel. Sama ringi lõunaosa alt leitud süvendtulease on samuti seotud kalme rajamise rituaaliga. Lõppeks leiti suure ringis veel üks luustik kahe pronksõõrmusega, kuid see on ilmselt järelmatust hoopis hilisemast ajast. Suure ringi keskel oli jäänuseid veel kahest seesmisest ringist, mille puhul on huvitav tähelepanu pöörata kohalikule rahvatraditsioonile, mille järgi „Suurveare“ olnud piiratud kolme kiviringiga, kuigi kalme pinnal seesmisest ringid ei olnud nähtavad. See kalme on Eestis vanimaid leidudega dateeritavaid kivikirstkalmeid, kuid osutab kalme rajamise ritu-

aalis juba kombeid, mis elavad üle 1000 aasta hiljem tarandkalmes edasi. Samal ajal näitab see kalme juba nii varasel perioodil arenenud ühiskondlikku korda Eesti territooriumil, kus patriarhaalse sugukonna juhi matmiseks kulutati palju vaeva võimsa kivikalme rajamisega maastikus valitsevale kohale ja ei pörganud tagasi inimohvreistki.

Eelmisest kalmest mõnevõrra hilisem on samas lähedal avastatud väike laevakujuline kalme, mis on Eestis esimene sarnane. See osutab otsestele suhetele Ojamaaga, kes on ilmselt olnud huvitatud tähtsast Väina-teest, millise huvi värvapostideks oleksid mainitud tüüpi kalmed Lätis Talsi piirkonnas ja nüüd Sõrves. Samasse aega kuulub ka luust labidaspeega nõel Jõelähtme algkooli mängumurult, kus plati tasandamisel kõrvaldati 2 piklikku kiviõret. Teisest leitudki nõel, savinõukilde, luid ja sütt, kuid mingit ehitust ei olla märganud. Need luunõelad on tüüpilisteks panusteks kivikirstkalmetes, kust muidu leide äärmiselt napilt. Et neid pole eraldi panusteks valmistatud, vaid kasutatud elus, näitab nende nõelte tarvitamisest siledaks ja läikivaks kulunud pind ning esinemine samaaegsetel linnus-asulatel, nii Eestis (Asva), Lätis, Leedus kui ka Venes nn. gorodištše-kultuuris. Kivikirstkalmeks osutus kaevamisel ka madal kivivare Paldiski poolsaarel Pakre kl. Tõnso tl. maal, kust leiti peale keskel kirstus asuva luustiku veel üks hilisem järelnatus nn. rooma rauaajalt.

Barbaarsuse ülemastmesse kuuluva ühiskonna uurimiseks on samuti saadud mitu huvitavat uudisleidu. Eriti oluline on kaks kalmeleidu Saaremaalt nn. rooma raua-ajast (I—IV saj. m. a.), kuna vastaval ajal varem näis Saaremaa olevat asustustühi. Paistab, nagu hakkaks see lünk Saaremaa asustusloos viimaste aastate arheoloogilise uurimise süvenedes mõnevõrra täituma. On ilmne, et Saaremaa pole neil sajanditel olnud asustamata, jääb aga siiski probleemiks, kuivõrd tihe ja elujõuline asustus on olnud ja mis on tinginud selle olukorra, et sinne metallkäsitöö ja vahetuskaubandus pole saanud sellist arengut kui teistes Põhja- ja Ida-Eesti maakondades samal ajal. Oma liiklusgeograafiliselt asendilt teiste eesrindlike suguharu-alade suhtes ei olnud Saaremaa nüüd sugugi halvemini situeeritud, kui näit. I aastatuhandel e. m. a. või alates I aastatuhande keskelt m. a. j., kus Saaremaa näitab elavaid välisühendusi ja iseseisvalt arenevat rikast ainelist kultuuri. Mõlemad kaevatud kalmed, nii mag. M. Schmiedehelmi poolt avatud väike kivikalme Põide khk. Randvere kl. Matsi tl. põllul, kui ka allakirjutanu poolt kaevatud suur, kuni 15 m läbimõõta, raudkividest moodustatud korratu ringiga piiratud kalme Jäma ja khk. Karuste kl. Laasi tl. maal nn. „Kahusaadus“, andsid väga vähe leide, mis ei ole kuidagi võrreldav samaaegsete rikaste kalmetega mujal Eestis. Teiselt poolt osutab aga kalmete ehitus kui ka osalt esemed kohaliku asustuse pidevusele, kus muutused on tingitud ainult ühiskondlikust ja majanduslikust arengust. Üllatavaks uudisleiuks oli ka Virumaalt Lüganause khk. Mustmäta kl. Puusepa tl. uudismaalt saadud III saj. peitleid, mis tehti äestamisel, kuna leid tõenäoselt oli üles keeratud juba sügisesele künnil traktoriga. Peitleid koosneb 16 kaelavõrust kogukaaluga 4,5 kg, nendest 1 punutud ja aasotstega,

8 pasunotstega ja 7 seenotstega kaelavõru. Leiu suletuses ja peitleiu iseloomus ei saa olla kahtlust, mille poolt räägib ka võrdlemisi ühtlane paatina. See leid on haruldane oma koostise poolest, kus tüpoloogilisest seisukohast sama tüübi „vanad“ ja „noored“ vormid esinevad kõrvuti, samuti pasun- ja seenotsised kaelavõrud nii suurearvuliselt, kuna neid tavaliselt ei peeta täiesti samaaegseteks, vaid ainult teatud määral lõikuvateks ehetevormideks. Eraldi või kivikalmes leidmise puhul oleks äärmised vormid tüpoloogilisel alusel dateerides olnud lahutatud vähemalt kuni 200 aastaga. See manitseb kõige tugevamalt ettevaatusele suletud leidude puudumisel liigselt rakendada dateerimisel nn. tüpoloogilist arengut, samuti näitab teiselt poolt, et Soome lahe piirkonnas ei tarvitse kehtida samade tüüpide puhul samad dateeringud, mis võivad õiged olla Ida-Preisias või Memeli alal. Selle põhjus on ilmselt mõlema piirkonna metallikäsitöö suures iseseisvuses vaatamata rea vormide ja tüüpide samasusele ja lähedusele. Seega Mustmäta leiu puhul näib vastavate kaelavõrude eluiga mõnevõrra pikenevat, kusjuures aga alavormid, n.ö. „arengu erastmed“, keelduvad toetamast detaileeritumat dateerimist. Varem on samaaegseid peitleide Eestist saadud ainult paarist kohast, needki huvitaval kombel koosnedes peaaegu samadest tüüpidest. See tõstab küsimuse, kas neis peitleidudes ei avaldu mitte mõni usuline komme.

Tõenäoselt rooma raua-aega dateerub ka odaotsa ja 2 noa leid Viru-Nigula khk. Selja kl. Raja tl. maalt, kus on võib-olla tegemist kalme-kohaga. VII saj. algusse kuulub üks odaots. Harju-Jaani khk. Kiviloo-Lükati kl. Äksi tl. maalt nn. „Luudemäelt“, mis samuti kalmistu.

Veelgi arenenuma ühiskonna, juba territoriaalsete kogukondade mälestusmärkideks oleksid järgnevad leiud XI—XIII saj., kus aga kajastuvad tugevad sugukondliku korra traditsioonid. Sellele ajajärgule iseloomulisi aardeleide on saadud kahest kohast. Harju-Jaani khk. Kehra kl. Andrekse tl. õuelt saadud XI saj. peitleid koosneb araabia, bütsantsi ja anglosaksi müntidest, mis asusid väikeses kõrges savinõus. S. Kaarti poolt teostatud inspeksioonil selgus, et samas on asulakoht. Seega tunneme Eestist juba mitu peitleidu muistsete asulate juures, nii Põltsamaalt, Lihula Pariverest j.m. Teine aareleid saadi Mihkli khk. Painre kl. Altjüri tl. põllult, nn. „Leedikupealselt“ äestamisel, mis dateerub XI saj. lõppu. Leidu kuulub hulk lääneeuroopa münte, hõbekang, 4 käevõru, 2 rinnalehte ja ristripats — kõik hõbedast. Rahad olla asunud kahekaupa rõngasse pandud käevõrude sees.

Suurimaks kaevamiseks oli möödunud suvel Saaremaal Põide khk. Viltina kl. Peerna tl. nn. „Rutiränga“ kaevamine, mis teostati O. Saadre, M. Schmiedehelmi ja allakirjutanu juhatusel. See on ulatuslikumaid ja suurejoonelisemaid kalmekaevamisi, mis üldse Eesti alal kunagi on tehtud, kus 9 nädala jooksul kahes rühmas töötades avati enam-vähem kogu ca 3000 m² suurune kalmistu, mis andis 5551 leiunumbrit. Leiud kuuluvad XI—XIII saj. See on tüüpilisi Saaremaa kalmevälju, kuhu on maetud peamiselt põletatult suhteliselt madalasse kivide vahele ja alla. Üksikmatuse algosaks osutus suuremate kividega ringis piiratud väike, 3—4,5 m läbimõõta kalme, mille kes-

kele oli asetatud surnuluud ühes panustega. Seega kalmetüüp on põhikujult väga vana ja Saaremaal tuntud kõigist metallaiaja järkudest. X—XIII saj. need raunad asuvad tihedate rühmadena ja osalt sulavad täiesti ühte, moodustades enam-vähem ühtlase kivilademe, milles pole võimalik eraldada algalmeid. Sama pilti pakkus ka enamuse Rutirängast. Samas kalmes leidus kahel kohal massilisemalt neede ja naelu, kokku vähemalt paartuhat eksemplari, mis on tõenäoselt jäänused matmisest laevadesse (uiskudesse). Nendest teise needide-naelte leiuala pikkus oli kuni 14 m. Laevhaudu needide järele tunneme ka mujalt Põhja- ja Lääne-Eestist, nii Jüri Raest, Lagedilt jn. Viltina kalmistu asus muide ka üsna lähedal merelahele ja arvestades, et tol ajal meri kattis kuni 2 m kõrguseni praegust randa, ulatus madal laht vahenditult kalmistu jalani. Kalmistu ise asus moreenkuhjatise põhjanõlval, kuna tasasem lõunapoolne osa oli juba pika aja kestel järkjärgult võetud põllukultuuri alla. Vastavalt omaaegsele matmisviisile, kus paused purustati ja osalt koos laibaga põletati, on vaatamata suurele leiuarvule tervete ja suuremate esemete arv suhteliselt väike. Panusteks olid esijoones mitmesugused ehted, relvad ja hobusevarustus, kuna aga igapäevase elu tarbeesemed on väga harvad. Uudisena leiti ühest kohast terve hunnik võrgukive, kuhu näib olevat asetatud võrk. Ometi lubavad needki leitud teha koos kalmeehituse ja matmisviisiga laiaulatuslikke järeldusi vastava asustuse, ühiskondliku korra, majandusliku aluse ja ühenduste ning vaimse elu kohta. Ka detailsemaks dateerimiseks andis kalme terve rea tugipunkte üksikute müntide ja suletud leidudega. Kogu aimestik kavatsetakse lähemas tulevikus üksikasjalikult läbi töötada. Samasugune kalme, suurusega 600 m², kaevati samas lähedal Randvere kl. Matsi tl. põllul nn. „Sinimäel“ läbi mag. R. Indreko juhatusel. Oma ehitus- ja matmisviisilt ning leidude iseloomult on see väga sarnane Viltina kalmistule. Noorema raua-aja esemeid andis ka Paldiski poolsaarel Pakre kl. Tõnso tl. kalme ja üksikesemeid on saadetud Helme khk. ja Narvatagusest Skarjatina ja Konduši külade alalt.

Möödunud suvel jätkati kaevamisi ainult ühel linnusel, nimelt Lõhaverel O. Saadre juhatusel. Tranšeeaga piki linnuse platood selgitati selle ehitust, kus esines rida ehituste jäänuseid kivirühmade näol ja sandi mitmesuguseid leide, neist huvitavamad luust nikerdatud noatuped ja ripatsid. Teiseks jätkati idanõlvaku kaevamist kuni jalani. Selgus, et 1939. a. leitud kitsast väravast läks osalt puudega kindlustatud võrdlemisi järsk, üle meetri lai tee alla jalale, kus leiti teine kaev. Kaev oli nelinurkne, puust raketega, ristnurkadega, väljastpoolt osalt kindlustatud kividega ja vesiliiva sissevalgumise takistamiseks kaetud tohuga. Kõige alumised rakked olid kasest, pealmised säilinud rakked männist, palgid ise ümmargused, ca 14 cm jämedused. Kuna tee ja kaev olid kaetud paksu turbakihi ja pealmiste liivakihtidega, siis on selge, et see linnuse jalal asuv kaev kuulub linnuse vanimale ehitusjärgule, kuna platoolt 1939. a. leitud kaev on ehitatud hiljem, kui oli selgunud, et pikaajalisel piiramisel linnust ei suudeta tarvilisel määral veega varustada jalal asuvast kaevust. Ühtlasi osutasid kaev ja tee selgesti, et linnuse nõlvaldel paksud liivakihid on tõesti kuhjatud inimjõuga, et kõrgendada valli alust ja järsendada nõlvu. Kaevust saadi rida puust esemeid ja tohust torbiku

põhi. See kaevamine juba neljandat suve samal linnusel tõendas süstemaatse uurimise otstarbekohasust ja viljakust sellistel monumentaalsetel muistse ühiskonna mälestusmärkidel kui on linnused.

Vaadates möödunud aastal kogunenud ainetikule näeme selle mitmekesisust ja uudsust, mis ongi nii vajaline inimühiskonna ajaloo vanima ja ulatuselt väga pika ajajärgu uurimiseks nii laiuuses kui sügavuses. Ühtlasi selgub sel taustal ka lähituleviku ülesandeid, mis väliuurimistöös seisnevad eriti kompleksuurimiste teostamises.

A. Vassar.

Riigiraamatukogu

№.....

Väljaandja ENSV Hariduse Rahvakomissariaat. RK „Teaduslik Kirjandus“, Tartu, Ülikooli 18, telef. 35-51. Toimetuse kolleegium: H. Rebane, H. Kruus, I. Kruus, P. Tarvel ja Ev. Blumfeld. Vastutav toimetaja H. Rebane. Tehniline toimetaja J. Arus. Korrektor R. Nurkse. Ladumisele antud 6. III 41. Trükkimisele antud 29. III 41. MB. 1121. Paberi formaat 67 × 95. 1/16. Laotihedus trpg. 49897. Trükipoognaid 3. Autoripoognaid 3,53. Trükiarv 3000 eks. Trükitud nats. K. Mattieseni trükikojas, Tartus. Tellimisnumber 262. Tellimishind 22 rbl. aastas, 11 rbl. poolaastas. Üksiknumber 4 rubla. Tellimisi võtavad vastu RKK Müttgiosakond, Tallinn, Pärnu mnt. 10—24, kõik RKK raamatukauplused, ajalehtede kontorid, postiasutused-sidekontorid ja RKK kollektiivmüügi usaldusmehed.

„Исторический Журнал“ № 2, 1941. На эстонском языке. Эгосиздат „Научная Литература“, Тарту.

Marxistlik-leninistlikku uudiskirjandust

JOSIF VISSARIONOVITŠ STALIN.

Lühike biograafia. Koostanud Marx-Engels-Lenini Instituut UK(b)P KK juures. RK Poliitilise Kirjanduse kirjastus. 92 lk. Hind 1 rbl. 50 kop.

Biograafia annab kokkuvõtliku käsitlese suure juhi ja geniaalse õpetaja elust ning võitlusest. Raamat on varustatud sms Stalini pildiga kriittahvilil. Kahevärviline kaas, hea paber.

J. V. Stalin: LENIN.

RK Poliitilise Kirjanduse kirjastus. 64 lk. Hind 80 kop.

Raamat sisaldab mitu Leninit iseloomustavat kirjutust ja artikleid leninismi põhilise tähtsusega küsimustest.

E. Jaroslavski: LENIN.

RK Poliitilise Kirjanduse kirjastus. 224 lk. Hind 3 rbl.

Selles raamatus jutustatakse Vladimir Iljitš Lenini elust ja tema võitlustest, kõigest sellest suurest ja kaunist, mida on teinud Lenin ja mis ta on pärandanud meile — tema järelkäijajale ning õpilasile.

V. I. Lenin: 9. JAANUAR 1905.

RK Poliitilise Kirjanduse kirjastus. 48 lk. Hind 70 kop.

Raamatusse on koondatud V. I. Lenini artiklid, mis on pühendatud 1905. a. verise pühapäeva — 9. jaanuari sündmustele ja on kirjutatud kohe pärast neid sündmusi.

NAINE VÕITLUSES KOMMUNISMI EEST.

Abiks agitaatoritele ja propagandistidele. RK Poliitilise Kirjanduse kirjastus. 96 lk. Hind 80 kop.

Teos annab ülevaatliku käsitlese rahvusvahelisest kommunistlikust naisliikumisest ja näitab, et sotsialistlik kord kindlustab naisele õnneliku elu.

MUUK RAAMATUKAUPLUSTES.

SUURMUUK: RKK Müügiosakond, Tallinn, Pärnu mnt. 10.

Süvendada poliitilist teadlikkust!

**Marksismi-leninismi, marksistlikku ajalooteadust
ja poliitiharidustöö-küsimusi käsitlevad ajakirjad**

B O L Š E V I K

Ajakiri käsitleb marksismi-leninismi teooriat ning praktilist tööd propaganda, agitatsiooni ja partei-ehituse alal. Ilmub üks kord kuus. Tellimishind aastas rbl. 11.—, poolaastas rbl. 5.50, veerandaastas rbl. 3.—. Üksiknumber rbl. 1.—

AJALOO AJAKIRI

Ajakiri on oodatud abistajaks kõigile ajalooteadusest huvitatud ENSV töötajale. Ilmub 6 korda aastas. Tellimishind aastas rbl. 22.—, poolaastas rbl. 11.—. Üksiknumber rbl. 4.—

NÕUKOGUDE KULTUUR

Sisurikas illustreeritud ajakiri, mis rõhutab eriti poliitiharidustöö läbiviimise eßmajärgulist päevaülesandeid ENSV-s. Ilmub üks kord kuus. Tellimishind aastas rbl. 17.—, poolaastas rbl. 8.50, veerandaastas rbl. 4.50. Üksiknumber rbl. 1.50

A T E I S T

Teaduslik-metoodiline usuvastane ajakiri, NSVL Võitlevate Usuvastaste Liidu ENSV Ograniseeriva Toimkonna häälekandja. Ilmub üks kord kuus. Tellimishind aastas rbl. 11.—, poolaastas rbl. 5.50, veerandaastas rbl. 3.—. Üksiknumber rbl. 1.—

**AJAKIRJADE TELLIMISI VÕTAVAD
VASTU: RKK MÜÜGIOSAKOND, TAL-
LINN, PÄRNU 10, RKK RAAMATU-
KAUPLUSED, AJALEHTEDEKONTORID,
POSTIASUTISED-SIDEKONTORID JA
RKK USALDUSMEHED**